

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמועון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות

מבוא הברכה: האם מברכים על כל מצוה • שיטתו המחודשת של ספר חסידים • שיטת רבינו יעקב החסיד ממרויש • שיטת רוב הראשונים בחידושי ברכות • ברכת בני מערבא - לשמור חוקיו • דעת כמה מגדולי האחרונים בענין ברכות מחודשות • סוד אמירת מאה ברכות • נוסחי ברכות מחודשות והנידון אודותם: ברכות הנותן ליעף כח, מתיר אסורים, סומך נופלים, מגביה שפלים • ברכת שעשאני כרצוני • שלא עשאני בור • ברוך המקדש שמו ברבים • ברוך שאמר וישתבח • ברכת אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על קריאת שמע • ברכת יראו עינינו • ביאור כגאולה אריכתא דמיא • ברכת המקנח ידיו בעפר לנקיות • ברכת על רחיצת ידים למים אחרונים • ברכת משביע רעבים • ברכת נר שבת ויו"ט • נוסח ברכת המעריב ערבים בליל שבת • ברכת קידוש שבת בבוקר • ברכת בא"י אמ"ה המבדיל בין קודש לחול • ברכת מקדש ישראל וראש ראשי חודשים בר"ח ניסן • ברכת על מקרא מגילה וברכת דיין האמת בתשעה באב • האם יש לחזור אם לא אמר זכרנו ומי כמוך בעשרת ימי תשובה • בענין המלך המשפט בעשי"ת • ברכת הטבילה בערב כיפור • נוסח ברכת ההפטרה בשמחת תורה • ברוך שפטרני מעונשו של זה • ברכת בתולים - אשר צג אגוז • ברכת פדיון הבן • ברכת מלך דיין הרחמים • ברכת המזון לאבל • ברכת מצוות חליצה

במאמר זה¹ יבואו ויתבארו ב"ה מיני ברכות שכנראה נתקנו לאחר זמן התלמוד, חלקן נשתכחו ברבות השנים, על חלקן היו פולמוסים רבים, ומהם חיים וקיימים הם איתנו.

1 פרסמתי ראשיתו של מאמר בסוף קונטרס שם ששון (שבט תשפ"א), שהוצאתי לזכרו של אבא מארי ח"ר ששון בן אסתר זצ"ל.

מאמרי הנוכחי יהיה לע"נ ולזכרם של שני המאורות הגדולים שאש אורם ולהבתם כבה לאחרונה, על אלה רגזה ארץ, על אלה אני בוכה יעקב יעקב פעמיים צרה, מו"ר ראש ישיבות לב אליהו, ידידו של מור אבי מנעוריו, מרביץ תורה לעדרים, הגאון רבי יעקב זכריה בן נעִימה זצ"ל (כ"ז אלול תשפ"ה), שהיה מגדולי מעתיקי שמועת רבותיו, רבותינו עמודי התורה, רבי יהודה צדקה ורבי בן ציון אבא שאול זצ"ל, אשר שמעתיהו לא פסקו מפומיה כל ימי חייו, ועשה שאינו זוכה כזוכה ללמוד עם חברים מקשיבים בישיבתו הרמה.

נחקור ונערה את השתלשלות מקורותיהם, ונראה מה היו תוצאותיהם, האם שלמים הם אתנו או חלילה לחטאת יחשב לנו לאומרם. כמו כן נראה מה הם היסודות עליהם נשענו המצדדים באמירתם או בביטולם.

עוד יתבאר האם לגאונים היה כח בתיקון ברכות או שאדרבה, אם יתברר לנו כי אין לברכה מקור קדום יותר יש לבטלה. יתרה מכך, יראה גם שיסוד המחלוקת תלויה האם התלמוד הבבלי הוא הספר הכולל והמהדורא בתרא לכל ההלכות והמנהגות ואין בלתו, או לאו דווקא. בכלל זה יש להזכיר את דברי פרקוי בן באבוי, כי התלמוד ירושלמי הוא תלמוד שנכתב בעת שמד, ומנהגי א"י הם מנהגי שמד, ובהתאם לכך הוא מוסר בשם רבו - רב יהודאי גאון: "כל ברכה שאינה בתלמוד אסור לברך אותה"². כלומר לא לפי ירושלמי ולא לפי ברייתות ומדרשים, ק"ו שלא ע"פ גאונים (אם כי הוא תיעוד פולמוסי ויש לקבל את דבריו בעניין הירושלמי בהסתייגות מסוימת).

עוד יש להאיר, כי מעצם המחלוקות והפולמוסים לאורך הדורות, אנו למדים שמנהגי הברכות השונות היו מנהגים די נפוצים בכל תפוצות ישראל, ומי שהחריח החזיק אחר חלקם עד הדורות האחרונים היו בני אשכנז, ובפרט הגר"א שהראה להם פנים. אולם בני ספרד הניחום, וכללא כילו בחוזק, סב"ל - ספק ברכות להקל!

אולם אליה וקוץ בה, שהרי חזינן דהיכא דביטלו את אמירת הברכה לגמרי או שהחמירו להרהר שם ומלכות, לימים הועם זהרה של התקנה או של הברכה (ללא שו"מ) וכמעט ונעלמה מסדר יומם של צאצאי המחמירים.

מספר דוגמאות לכך: אי אמירת ברכה על ההלל בר"ח, גורם לדעתי לספרדים לקרוא אותו כקריאה בעלמא ללא ניגון. הרי שהברכה ייקרה את האמירה, ומניעת אמירתה ביטל את ייקר ההלל. כמו כן, מה שהאחרונים החמירו להרהר שם ומלכות בברכה המפיל, וכן בברכת הרעמים וכדו', החומרא הסירה את זוהרה של הברכה וחיובה, ויש כאלו שאפילו לא מרגישים חובה לא לברך ולא להרהר, וכמעט שנתבטלה האמירה, הרי שהברכה בשם ומלכות מחזקת מחייבת ומייקרת את האמירה (וראה מ"ש להלן בהערה, למאי תיקנו רבנן בתראי ברכה לאמירת ח"י פסוקי יראו עינינו). כמו כן, מנהג כמה עדות ספרדיות היה שנשים מברכות על הלולב כדעת רוב הראשונים, והיו ממתינות ודורשות לקיים את המצוה, אולם בדור

ולע"נ מור זקני, איש פלא, אשר בצניעות רבה מילא את העולם בנתינה, בפרט עם הישיבות ועמלי תורה, מזקני יהדות בכל וממנחילי מורשתה, ר"ב חסד"א ור"ב חנינ"א, שר החסד, הר"ר יעקב חנניה בן תפאחה זצ"ל (נולד בבגדאד ביוה"כ תר-ג, ונפטר בן אשר צ"ג ביום כ"ד תשרי תשפ"ו, ונטמן בביה"ח סגולה, סמוך לבנותיו הצדיקות א"מ אביבה ודודתי דינה ע"ה, וע"י מצבת חתנו מור אבי ועט"ר זצ"ל, אשר כולם נשכלו בחייו, ובאמונת אומן נוראה הצדיק עליו את הדין אכף פיהו וידום).

האחרון שנתבטל המנהג כידוע (ראה מ"ש בהערה בתוך המאמר), רוב ככל הנשים ביטלו את מנהגן לנענע אפילו ללא ברכה, הרי שביטול הברכה ביטל את עצם המצוה³.

עוד יש להתבונן מנוסחי הברכות דלהלן, כי הברכות הארוכות מאוד והמרובות בהרחבות לשון, הן מאוחרות או שהן תוספות מאוחרות על עיקר הברכה.

וכבר נתחבר על נושא זה ספר בשם ברכות שנשתקעו, להרב צבי גרונר ז"ל, שכתב הרבה על כמה מברכות מיוחדות אלו. כמו כן מצאתי בעניין זה מאמר מצוין ומקיף של הרב חיים אשר ברמן, בירחון האוצר (מו). אולם אין בית מדרש בלא חידוש. וה' יעזרנו על דבר כבוד שמו.

יבורכו חבריי יצ"ו (הרה"ג, מאורות גדולים בחכמה ובמידות נעלות: הרב אברהם ח"ר עזרא דשט, הרב אשר חיים איפרגן, הרב דוד יוסף, הרב ישי רונן, הרב מנשה ורדי, והרה"ג שפ"ר יוחסין ר' שמואל יואל סופר שליט"א) שהעירו והאירו כיד ה' הטובה עליהם, נועם ה' עליהם.

מבוא הברכה

נפתח בדברי הגמרא במסכת ברכות (דף מ ע"א):

"[על הירקות] רבי יהודה אומר: בורא מיני דשאים. אמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא: אין הלכה כרבי יהודה. ואמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא: מאי טעמא דרבי יהודה - אמר קרא: (תהלים סח) ברוך ה' יום יום, וכי ביום מברכין אותו ובלילה אין מברכין אותו. אלא לומר לך: כל יום ויום תן לו מעין ברכותיו; הכא נמי, כל מין ומין תן לו מעין ברכותיו".

ופרש"י ד"ה כל יום ויום. "בשבת מעין שבת, ביום טוב מעין יו"ט". וכזאת פירש רש"י במסכת סוכה, במאמר הסמוך, "של שבת מעין של שבת, של חול מעין של חול, של יו"ט מעין של יו"ט המאורע".

עוד אמרו במסכת סוכה (דף מז ע"א):

"תנו רבנן: היו לפניו מצות הרבה, אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על המצות. רבי יהודה אומר: מברך על כל אחת ואחת בפני עצמה. אמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא: הלכתא כרבי יהודה.

ואמר רבי זירא ואיתימא רבי חנינא בר פפא: מאי טעמא דרבי יהודה דכתיב (תהלים סח) ברוך ה' יום יום, וכי ביום מברכין אותו ובלילה אין מברכין אותו? אלא

3 עיין מנחת שלום, ח"ז, סי' ו, עמ' קכה, מה ששמע בזה מור אבי יצ"ו, מפי מהר"י עדס ז"ל (רש"י סופר יצ"ו).

בא לומר לך: בכל יום ויום תן לו מעין ברכותיו, הכא נמי בכל דבר ודבר תן לו מעין ברכותיו".

והנה איכא לאקשויי, הרי במסכת סוכה בעניין מצוות הרבה הלכתא כוותיה דרבי יהודה, וכנראה מטעמיה דברוך ה' יום יום, וא"כ יסודו ד"כל יום תן לו מעין ברכותיו" אמת וצדק, ומדוע במסכת ברכות, בברכה על הירקות, טעמו לא יצדק ולית הלכתא כוותיה. ואפ"ל שדווקא בעניין ברכות המצוות אתי טעמיה שפיר, שהרי רש"י דייק לפרש את המילים "ברוך ה' יום יום", בשבת מעין של שבת ביום טוב מעין יו"ט, דדווקא במילי מעין ימים שונים תן לו ברכה לכל מאורע, אולם עד כדי חילוק בין ירקות לדשאים לא אתי שפיר, דא"כ גם על כל פרי ופרי תן לו מעין ברכתו, על תפוח בפני עצמו ועל ענבים בפ"ע וכן בשאר מיני פירות ירקות ודשאים, ולכן אף שנכון הוא לפרש כך את הפסוק, אולם זהו דווקא למאורעות ומצוות שונות מעין ימים שונים, יום ויומו, אולם בפרטי הפירות והירקות לא בעינן למידק כולי האי, ואפשר דאדרבה עדיף לן למעט בחילוקים דלא יבואו להרבות בברכות חינם⁴.

בעניין הפסוק ברוך ה' יום יום הנ"ל. איתא במדרש שוחר טוב (תהלים סוף קמה): "אין לנו מלאכה אלא לברך ברכות חדשות, וכן הוא אומר ברוך ה' יום יום". אם כוונת המדרש לברכות בשם ומלכות, הרי שהבנתו דשרי לחדש ברכות מחודשות.

האם מברכים על כל מצוה

עוד נפתח בדבריו המחודשים של פסקי רבינו אליהו מלונדריש⁵:

"ולעולם יזהר אדם בברכה שאינה צריכה, וירבה בברכות הצריכות, ובו התפאר דהע"ה שאמר בכל יום אברכך ואהללה שמך לעולם ועד.... ונראה לי שכל מצות עשה צריך לברך, ולפעמים אני רגיל לברך אקב"ו לקום מפני שיבה, ואקב"ו להדר פני זקן, וכן לכל שאר מצות עשה, אליהו".

לפי פשטם של דברים, הבנתו של רבינו אליהו שעל כל מצוה בתורה יש לברך, גם אם לא נמצא כן בהדיא בתלמוד ובדברי רבותינו.

סיעתא לדבריו מדברי הרמב"ם, הלכות ברכות (פ"א ה"ג):

4 ורש"י סופר יצ"ו, החווה לי במחוג לספר המפתח על הרמב"ם, הל' ברכות (פ"א ה"י), שהקשו קושיא זאת כמה מגדולי האחרונים: ברכת ראש, ברכות מ, א; ערוך לגר, סוכה מו, א, ד"ה הלכתא; פתח הדביר, ר"ס רה; ערוך השלחן שם; מגן גבורים, סי' רכח, ודברי ירמיהו רפ"ח, עיין עליהם.

5 מוסד הרב קוק, זרעים, עמ' לב.

"וכשם שמברכין על ההנייה, כך מברכין על כל מצוה ומצוה ואח"כ יעשה אותה. וברכות רבות תקנו חכמים דרך שבח והודיה ודרך בקשה, כדי לזכור את הבורא תמיד אע"פ שלא נהנה ולא עשה מצוה".

והנה בפשטות מקור דברי הרמב"ם שמברכים על כל מצוה ומצוה, הם דברי הגמרא (פסחים ז, ב), "דאמר רב יהודה אמר שמואל בכל המצות [י"ג: כולן] מברך עליהן עובר לעשייתן".

גם בספר הפרדס לרבינו אשר בר חיים ממונתשון (ריש שער תשיעי)⁶, כתב:

"כל מצוות עשה שבתורה חייב אדם לברך עליהן קודם שיעשה המצוה, וגרסינן בפסחים בפרקא קמא (ז ב), כל המצוות כולן מברך עליהן עובר לעשייתן חוץ מטבילת גר, מאי טעמא דאכתי גברא לא חזי. ולא מיבעיא מצות עשה מן התורה אלא אפילו מצוה דרבנן חייב לברך קודם עשייה" (עוד עיין להלן בדבריו לגבי הדלקת נר שבת).

גם רבינו דוד אבודרהם, כתב בחיבורו הנודע, הלכות ברכת המצוות (ריש השער השלישי)⁷, וז"ל:

גרסינן בתוספתא דברכות (פ"ו ה"ד), העושה מצוה צריך לברך לפניו. ובירושלמי (ברכות פ"ו, ה"א) מיתי לה מקרא, דכתיב ואתנה לך את לחות האבן והתורה והמצוה. מה תורה טעונה ברכה אף מצוה טעונה ברכה... וכל המצות טעונות ברכה, בין שהן מן התורה חובה שחייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותם כגון תפילין וציצית ושופר וסוכה ולולב וכיוצא בהם, ובין שהם רשות כגון מזוזה ומעקה, שהרשות בידו לפטור עצמו מהם שאינו חייב לשכון בבית המחויב במזוזה כדי שיעשה מזוזה, אלא אם ירצה ישכון כל ימיו באהל או בספינה, וכן אינו חייב לבנות בית כדי שיעשה בו מעקה. ובין שהם מדברי סופרים חובה, כגון הדלקת נר שבת ונר חנוכה וקריאת מגילה. ובין שהם רשות כגון עירובין ונטילת ידים, על כולן מברך קודם עשייתן אקב"ו לעשות או להדליק...".

במסכת סופרים (פט"ו ה"ד) כתוב: "ברכות שכתבו בהן ענינות הרבה מן התורה, אין מצילין אותן מן הדליקה. מכאן אמרו כותבי ברכות כשורפי תורה...".

וכתב מרן החיד"א בפירושו (כסא רחמים) שם, שכוונת הברייתא ל"ברכות שתקנום אנשי כנה"ג ברכות השחר ותפלות וכיוצא. ענינות הרבה, שהיו כותבים פסוקי רפואה ושמירה".

6 מהד' רמ"י בלוי, עמ' נז-נח.

7 לאורך המאמר השתמשתי במהדורת אבן ישראל, ירושלים תשנ"ה.

ונראה שפירושו בא לאפוקי ממאי דמשמע מלישנא דברייתא, שהיו נוסחי ברכות רבות. אולם החיד"א לשיטתו בכמה מקומות, שלא יתכן שתיקנו לברך ברכות כאלה, ועל כן פירשה לעניין ברכות אנשי כנה"ג ופסוקי רפואה ושמירה. אולם לענ"ד אפשר לשמוע מלישנא דברייתא: "ברכות שכתבו בהן ענינות הרבה מן התורה", שכוונתה לאפוקי ממנהג זה שהיו מרבים בברכות על כל מצוה ורווח הרבה בזמנם.

עוד כתב בספר הפרדס ממונתשון⁸ (עמ' סה-סו):

וא"ת אמאי לא מברכינן אחר⁹ הקידושין מיהא בא"י אמ"ה אקב"ו לקדש אשה, כיון שהיא מצות עשה. תירצו המפרשים ז"ל דאין נתינת הקידושין מצות עשה, דכתיב (דברים כד, א) כי יקח איש אשה, רשות.

ורבינו יחיאל מפריש ז"ל כתב התם בפרקא קמא דכתובות¹⁰, דמצות עשה היא, כמו פריה ורביה. והיה נוהג לברך בא"י אמ"ה אקב"ו לקדש אשה. וראיתו מהא דאמרינן בירושלמי (ברכות פ"ט, ה"ג) על המצוות כולן מברך עליהן עובר לעשייתן חוץ מקידושין בבעילה. והטעם משום דאין מברכין על המצות אלא כששניהם על המטה, ובאותה שעה אי אפשר לברך משום לא יראה בך ערות דבר עד גמר הביאה¹¹. שמע מינה דדוקא קידושין בבעילה אין מברכין עובר לעשייתן משום לא יראה בך ערות דבר, הא שאר קידושין מברכין קודם קידושין. ולא מצאתי מי שיקיים דבריו, מן האחרונים ז"ל. ואחר כך זכיתי ובאה לידי תשובה מהרב אלפאסי ז"ל, דמברך ברישא קודם שיקדש. אבל לאותה ברכת [קידושין] שכתבו משם רבינו יחיאל ז"ל, כלומר לקדש אשה [לא כתב], אלא אותה שאנו נוהגין עכשיו".

8 נהגית גם "מונסון", ומצוי שם זה גם כשם משפחה יהודית "מונסון", והיא עירו של רבינו אשר ב"ר חיים.

9 לכאורה צ"ל קודם הקידושין, דכל מצוה מברכין עליה עובר לעשייתן, ושנא ס"ל שמכיון שתלויה באחר אם ירצה לקחת אם לא, יש לברך לאחר מכן.

10 תוספות רבינו יחיאל מפריז לכתובות אינו לפנינו.

11 אפשר דמשמע מכאן כמ"ש בבא"ח (ש"ב, סוף פ' וירא), ובשו"ת תורה לשמה (סי' קד), שנהגו בבגדאד בבעילת מצוה לבעול לאור הנר. דאי לא הכי, אפשר לפתור בעיה זו בקלות, הרי הכל חשור ולא חזו מאומה (תלייא בפלוגתא אי מהני חושך, עיין ש"ע או"ח, סי' עה, ס"ו, משנ"ב ס"ק כט, רש"י סופר), ובנוסף יכסו ערוותם בשמיכה ויברכו. אולם גם אם נהגו כך קשה, שמכל מקום יכסו ערוותם בשמיכה ויברכו. ועוד שהרי מפשטות דברי הבא"ח והפוסקים משמע שגם אם התירו באותו לילה לאור הנר, מ"מ ודאי צניעות בסדין חייב שיהיה, וא"כ מדוע לא יברכו על מטתם. ויש לתרץ דאדרבה פשטות דברי הפוסקים מיירו בשעת בעילה עצמה דאז בעינן סדין שיהיו מכוסים לצניעות, אולם הכא מיירי דבעינן לברך קודם בעילה, ובשעה זו שמרצים אחד את השני, מן הסתם רואים אחד את השני, וא"כ הוי ערוות דבר, ולכך צריך היה לברך קודם, אלא שאי אפשר. ולפ"ז אין הכרח שנהגו כמנהג בגדאד. ומי שלא יפרש הכי ויתעקש, הרי הוא ערום מכוסה.

גם בדברי רבינו יהודה ב"ר יקר - רבו של הרמב"ן, בספרו על התפלות והברכות, והביאו הרשב"ש בתשובה (סי' עג), נמצא יסוד לדבר זה, וז"ל:

"ובספר מעיין גנים שחבר הרב ר' יהודה בר יקר, בפירוש סידור תפלות¹², כתב בפירוש ברכת אירוסין ונשואין, ולא הוסיף כלום בענין אלמון שנשא אלמנה. ואעפ"י שכתב שיש נוהגין שיבם שבא על יבמתו מברך בתחלת ביאתו **"על ביאת יבמה"** משום **יבמה יבא עליה**, ויש מברכין על יבמה בשעת כניסתו בלבד על ברכת הקדושין, **ומברכין "על כניסת יבמה"** משום דמאמר דרבנן, ולא כתב כלום באלמון שנשא אלמנה, ואם איתא דיש מטבע אחר לא היה משמיטו הרב ז"ל".

שיטתו המחודשת של ספר חסידים

דברים מחודשים יותר נמצאים בספר חסידים (קנה):

"... ותקנו חכמים ברכה על כל אחת ואחת כתקנה. ומעשה בחסיד אחד שהיה מברך על כל אבר ואבר, ומקרא מסייעו לבי ובשרי ירננו אל אל חי, וכתוב כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוכה...".

החיד"א בברית עולם כותב על דבריו:

"תימה איך היה מברך ברכות שלא נזכרו בתלמוד, והרא"ש תמה על הגאונים איך יכלו לתקן ברכות אחר התלמוד, ואולי בלא שם ומלכות קאמר".

12 הרשב"ש מצטטו מספר פעמים בשם מעיין גנים, ונעלם זאת מעיני המהדיר, וקראו בשם אחר. [הערת הרב ישי רונן: בענין זה האריך הרב א"א סקלי, 'פירוש התפלות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר [ח"א] - מבוא, והקדמת המחבר', מנורה בדרום אב תשפ"ד (עמ' קעח ואילך) ואלו דבריו: מצינו לרבינו הרשב"ש בכמה מתשובותיו, שמכנה ספר זה בשם 'מעין גנים'. ולדוגמא, בסי' מט שם כתב, וז"ל: "נוסחת רבינו יהודה בר יקר ז"ל בספר מעין גנים". ועוד שם בסי' עג: "ובספר מעין גנים שחבר הר"ר יהודה בר יקר בפירוש סידור תפלות". ועוד שם בסי' פט: "הר"ר יהודה ברבי יקר ז"ל כתב בספרו הידוע מעין גנים". [ובסי' רנ שם, הביא ממנו בסתמא]. אך מאידך, מצינו כמה וכמה מובאות בדברי שאר רבותינו הראשונים מספרו של רבינו כנזכר לעיל, אך לא מצינו לאף אחד מהם שהזכיר את שם הספר 'מעין גנים', ואף לא שם אחר של ספר זה. ולדוגמא, המאירי כתב בספר מגן אבות (סי' א), וז"ל: "הר"ר יהודה ב"ר יקר וכו' כתב בפירוש התפלות". וכע"ז בארחות חיים (הל' ברכות אות סח): "וכן נמי כתב הר"ר בר יקר בפירוש התפלות שחיבר". וכן בשו"ת תמים דעים ובפ' ריקאנטי על התורה הביאו דברים משמו [הנמצאים בספרנו], אך בלא הזכרת שם הספר. ומלבד זה, אף בכתב היד של החיבור לא מוזכר שם זה, ורק מתנוססת בראשו כותרת בזה"ל: "פירוש תפילות כל השנה וקצת ברכות, חברו החכם ר' יהודה ב"ר יקר נ"ע [=נוחו עדן]". ועולה על כולנה, כי גם בהקדמת רבינו לספר זה, לא הזכיר כלל את השם הנ"ל, וגם לא שם אחר במפורש לספר - בשונה למשל מרבים מרבותינו הראשונים שהזכירו במפורש את שם ספרם בהקדמתם. ולכאורה ניתן להבין מזה, כי רבינו גופיה, לא קרא בעצמו לספרו שם כלל. וא"כ לכאורה יש לעיין אם השם 'מעין גנים' שהזכיר הרשב"ש הוא אכן שמו המקורי של החיבור, אשר כונה כך עפ"י מחברו, או שמא הוא שם ניתן לו מאוחר יותר במרוצת הדורות. אמנם ראוי לציין, כי הרשב"ש בעצמו הינו מבני בניו של הרמב"ן, שהיה תלמידו המובהק של רבינו - וממילא יש לשקול עדותו זו בכובד ראש, כיון שבהחלט יתכן כי במשפחתם היתה מסורת ברורה על שם הספר, שעברה מדור לדור.]

אולם לפי מה שנראה משיטות כמה ראשונים מבית המדרש של בעלי התוספות, כי לא היו אמונים כ"כ על כלל זה שהביא החיד"א בשם הרא"ש. ולדעתם אכן מברכים ברכות שלא נזכרו בתלמוד, ולפי הנראה מדברי רבותינו המובאים למעלה, נראה שהם החריגו את שיטתם הרבה מעבר למה שלא נזכר בתלמוד.

אלא דקשיא לי על דברי ספר חסידים, מהגמ' במנחות (מג ע"ב):

"תניא היה רבי מאיר אומר חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום שנאמר ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך¹³, רב חייא בריה דרב אויא בשבתא וביומי טובי טרח וממלי להו באיספרמקי ומגדי".

ופרש"י "בשבתות ובימים טובים, דלא מצלו י"ח". ולדברי ספר חסידים מעיקרא מאי קשיא, אם שרי לברך על כל אבר ואבר, הרי בוודאי איכא מאה ברכות. וקושיא זו תבוא גם לשיטת רבינו אליהו מלונדריש הנ"ל¹⁴.

ואפשר שרבינו אליהו הבין את דברי הירושלמי בברכות פ"ט, ה"ה, "תני בשם רבי מאיר, אין לך אחד מישראל שאינו עושה מאה מצות בכל יום קורא את שמע ומברך לפניה ולאחריה ואוכל את פתו ומברך לפניה ולאחריה ומתפלל שלשה פעמים של שמונה עשרה, וחוזר ועושה שאר מצות ומברך עליהן", שעל כל מצוה מברכים. אולם דברי ספר חסידים צ"ב.

ואולי ס"ל לספר חסידים, כשיטת הירושלמי (ברכות פ"ד ה"ד): "רבי אבהו היה מברך ברכה חדשה בכל יום". או כדברי מדרש שוחר טוב המובא למעלה, וציין אליהם הגר"ח קנייבסקי ז"ל בקרית מלך (סוף הלכות ברכות). אולם עיין בביאור החרדים על הירושלמי ומראה הפנים, שביארוהו בדרך אחרת.

עוד נמצא בספר חסידים (תתכד): "אדם ששכח דבר גנאי כגון כלי מלא צואה ומי רגלים, אם שכחו ולא השליכו לחוץ, ואח"כ זכר שלא השליכו, לא יתכן לברך ברוך זוכר הנשכחות, וכן כיוצא בו אם זכר והוא דבר גנאי". משמע שאם לא הוי דבר גנאי ה"ז מברך. ועיין בהערות מקור חסד.

13 עיין בארחות חיים, תחילת דין מאה ברכות, שכתב מספר ביאורים ע"ד הגמרא הזו, והוסיף דרשה, שכל האומרן בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום, לכן בגימ' מאה, יעו"ש.

14 ובסידור כוונת הלב הביא שהמחז"ו כל בו ותניא כתבו שאין כאלקינו הוי כק' ברכות, וספר המנהיג, עמ' יב, פליג עליהו. ואולי מכח קושייא זו שנופלת על דבריהם (רש"י סופר יצ"ו).

שיטת רבינו יעקב החסיד ממרויש

בשו"ת מן השמים לרבינו יעקב החסיד ממרויש (סי' יב), כתוב:

"מי שלא שמע קול התרגול אם מברך לשכוי בינה... והשיבו לו, אל תבזז כי זקנה אמר, ומנהג אבותיך תקח בידך, כי עיקר תקנות אלו הברכות היה להשלים מאה ברכות בכל יום, ואין לחוש לברך אותן. והעד, ברכות של שמונה עשרה אע"פ שהוא עשיר ואין צריך לפרנסה מברך ברכת השנים¹⁵, כל זה השיבו לו, וכ"כ מורי ז"ל".

דברים מחודשים יותר כתב בשמו הפרדס הנ"ל (עמ' עא):

"כתב הרמב"ם ז"ל, דכל מצוה שתקנו לנו רבותינו מפני הסכנה, כמים אחרונים של סעודה, או המסנן את המים בלילה מפני סכנת עלוקה, שאינו חייב לברך. אבל הראב"ד ז"ל כתב משמן של גאונים ז"ל דמברכין עליה על רחיצת ידיים, שהרי חז"ל דרשו את שתיהן, כלומר נטילת ידיים שקודם סעודה וזו דלאחר סעודה, ושתייהן דרשוהו מפסוק אחד, והתקדשתם והייתם קדושים... וכן ראיתי ששאל דבר זה רבינו יעקב החסיד מפמליה של מעלה, מים אחרונים אם טעונין ברכה אם לאו. והשיבו לו, הרבה ברכות לא נתקנו אלא להשלים מאה ברכות, והמברך יתברך באלהי אמן".

עו"ע בשו"ת מן השמים (סי' מ), לגבי ברכת הלל בר"ח, והשיבו לו: "הודעתך שברכותיהן של ישראל כקטורת הן לפני. ושנינו (מנחות קי, א) אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין את לבו לשמים. כלומר אחד המרבה בברכות ואחד הממעיט כולם הם רצויים לפני, ובלבד שלא יעשו לשם מחלוקת אלא שיכוונו לבם לשמים". עו"ע שם (סי' א), לגבי נשים בברכת סוכה לולב ושופר, שיש להניח להם לברך (ועיין בספר הפרדס הנ"ל, עמ' קמב-קמג).

נראה משיטתו של רבינו יעקב החסיד, כי היה מיקל להוסיף בברכות כי עיקרם של ברכות להשלים מאה ברכות.

בספר הפרדס ממונתשון (סוף עמ' שיח), כתב בחישוב מאה ברכות, ודבריו לקוחים מרש"י בספר הפרדס¹⁶:

¹⁵ ראה זו צ"ב, שהרי בברכת השנים מתפללים על השבע הכללי בעולם, ולא רק על השבע הפרטי של המתפלל, וכן בשאר ברכות, ועל כן נתקנו בלשון רבים (עוד יש להבין דגם מי שהוא עשיר יש לו להתפלל שימשך לו השפע, דכמה שבעים בלחם נשכרו ועשירי עולם באו לידי עניות גמורה, וצ"ב. רש"י סופר יצ"ו).

¹⁶ מהדור' עהרענרייך, עמוד שיט.

ויותר הם ממאה ברכות, שהרי ברכות השחרית הן יותר מעשרים, **לפי שבני אדם הוסיפו לברך על כל צורך וצורך להם**¹⁷, ומן הדין לא היו ראויים אלא תמני סרי. ואין לחוש אם הוסיפו, שלא נאמר אלא שלא לפחות [ממאה] אבל להוסיף יש לו רשות ולברך על כל חביב לו".

מרישא דדבריו נראה כי מראה פנים לתוספת הברכות שהוסיפו בנ"א מדעתם!

שיטת רוב הראשונים בחידושי ברכות

לעומתם, ראשונים רבים מנסים למצוא טעם מדוע יש מצוות שאיננו מברכים עליהם, אפילו שהן דאורייתא. לדוגמא, רבינו המאירי¹⁸ בסוף פ"ק דברכות כותב:

"וראיתי מי ששאל למה אין אנו מברכים אשר קדשנו במצו' וציונו להזכיר את יציאת מצרים, וכן לק"ש, וכן להתפלל. ואיני רואה מקום לשאלה זו שהרי ק"ש נתקנו לה ברכות שראוי להם לפטור ברכה זו, ויצ"מ ותפלה הרי הן ברכות גמורות בעצמן.

והזכרת יציאת מצרים בלילי הפסח בהגדה, יש מי שמזהיר שלא לברך עליה לפניה, ואעפ"י שיש ברכה לאחריה, שהרי אפשר לו לסמוך על אמת ואמונה שכבר ברך וחתם בה גאל ישראל. ואעפ"י שאין הטעם ברור מכל מקום המנהג כך הוא, אלא שיש חולקים ומברכים".

עו"ע תשובתו הידועה בעניין זה של רבינו יוסף ה' פלאה להראב"י אב"ד, בספר ספרן של ראשונים (אסף, עמ' 206-201), ובאבודרהם, ברכת המצוות (עמ' כא-כו). ועיין להראב"ד בספר תמים דעים (סי' קעט), שנתן כמה כללים מדוע יש הרבה מצוות עשה שלא מברכים עליהם. ומביא כלל בזה גם מבעל העיטור. גם הרשב"א בתשובותיו (ח"א, סי' יח), האריך בטעמים מדוע אין מברכים על המצוות כולן. ועיין בשו"ת הרא"ש (כלל כד, סי' ב), וברבינו ירוחם (נתיב ח, ח"ו). עו"ע באבודרהם, שחרית של חול (עמ' צא, קה), ובסדר ההגדה (עמ' רלח, רמג-רמד).

עוד נמצא בספר הפרדס ממונתשון, סוף שער תשיעי, אחרי שהאריך בשקלא וטריא בטעמי נוסחי ברכות שפותחות ב"על מצוות", ובברכות שפותחות בלמ"ד, כתב:

17 לפע"ד יש מקור לזה במנחות מג רע"א, זיל טפי, ופרש"י בלישנא אחרינא, זיל, והוסף לברך וכו' כדי להשלים. ובהגהו"צ ציינו למ"ש בסידור רש"י, סי' ב, עיין עליו (רש"י סופר יצ"ו).

18 בשו"ת רבי בצלאל אשכנזי, סי' ו, כתב אודות המאירי: "וזה היה רב גדול, עשה שיטה לכל הגמרא, והרבה ספרים. ומרנא ורבנא הרב הגדול כמה"ר דוד בן אבי זמרה זלה"ה קבע מסמרים בסברא זו, וכתב בתשובותיו דמעשים בכל יום שמקבלין עדות הקדושין שלא בפני בעל דין...".

"וקבלתי מפי החכם ר' יהודה נ"ר שקיבל מפי הרב ר' שלמה בן אדרת ז"ל אביו, שאין שום כלל בעולם מזה הענין שאין בו כמה פקפוקין וכמה קושיות, ואין אחד מהם עולה כהוגן. הלכך אין לנו לטרוח ולדקדק אחר הכללים, אלא הברכה שתקנו לנו רבותינו ז"ל ב"על" מברכין ב"על", והברכה שתקנו לנו בלמ"ד אין מברכין אלא בלמ"ד. וגם כן אותם כללים דכילינן על איזו מצוה חייב אדם לברך ועל איזו מצוה פטור אדם מלברך, כולם הם אבני תווה על אבני בווה. אלא באותה מצוה שידענו בבירור שתקנו לנו רבותינו ז"ל ברכה מברכין, ועל מצוה שלא תקנו רבותינו ז"ל ברכה לא מברכין. ושנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים".

הראשונים הנ"ל מייצגים את שיטת רוב הגאונים והראשונים, שאין לנו לברוא ברכות חדשות שאינן כתובות בהדיא במקורות הקודמים, למרות שהמצוה שלפנינו היא דאורייתא.

ברכת בני מערבא - לשמור חוקיו

עוד כתב בספר הפרדס ממונתשון, שער תשיעי (עמ' סד-סה):

"גרסינן במסכת נדה בפרק בא סימן (נא ב), כל הטעון ברכה לאחריו טעון ברכה לפניו, ויש טעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו. ואמרין עלה בגמרא, טעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו לאתויי מאי, לאיתויי מצוות. פירוש, שא"צ ברכה לאחריה. ואפילו לבני מערבא דמברכי בתר דמסלקי תפיליהו אקב"ו לשמור חוקיו, היינו תפלין וציצית וכל הדומה להן שיש גמר לעשייתן... ומעריב סברי דכל מצוה שיש לה גמר דמברכי עליה, ולא קיימא לן כוותיה¹⁹. אבל רבינו האיי גאון ז"ל כתב בתשובה, הא דאמרין בבני מעריב דמברכי בתר דמסלקי תפיליהו לשמור חוקיו, לא נהגי רבנן בבבל למעבד הכין. ואי ניחא ליה לאיניש למיעבד, הרשות בידו, עד כאן".

הטור או"ח (סי' כט) הקשה ע"ד דברי רה"ג, שאם בני בבל לא נהגו לברך הרי דלדידהו הוי ברכה לבטלה, וא"כ איך רה"ג מתיר למי שרוצה בכך לברך.

ולכך נראה, ששיטתו שאמנם אנחנו בני בבל לא נהגנו בכך, אולם הרוצה לנהוג כך אין מזניחין אותו²⁰ ולא אמרינן ליה ברכה לבטלה היא, שהרי גדולים וטובים נהגו לברך אותה. אולם משאר הראשונים לא משמע כן²¹.

19 עיין בראשונים בנדה שם דכולהו ס"ל כן.

20 ע"ש בבית יוסף (רש"י סופר צ"ו).

21 הערת הרב ישי רונן: וכן העיד על מנהג זה רב פלטי גאון בתשובה (תשובות הגאונים - חמדה גנוזה סי' קה) וכתב: 'בישיבות אין אנו נוהגין לברך אחר תפילין'. וכתב הטור (או"ח סי' כט) לתמוה ע"ד רבינו דכיון שאינו חייב לברך

דעת כמה מגדולי האחרונים בענין ברכות מחודשות

מרן הב"י או"ח (סי' מז) מביא את דברי ספר האגור שכותב: "ראיתי בסידור אטליאני וקטאלני וספרדים, הרבה ברכות שלא הוזכרו בגמרא ולא בפוסקים, ואין להם ראייה".

משמע מדבריו שאם נמצאים בפוסקים מפורסמים סגי בהכי, וסמכין עליהו.

מעניינים דברי הב"ח שכתב באו"ח (סי' רכד):

"ואם רואה אפי' אחד שהוא מופלג בחכמה יברך חכם הרזים וכו' נראה ודאי דמיירי דוקא דלא ראה אותו תוך שלשים, דאל"כ לא היה צריך לברך, וא"כ ג' "

איך התיר לברך, והא בכך הוא ברכה לבטלה. וליישב דברי רבינו יש לומר בהקדים ביאור דעת הגאונים בגדר ברכה שאינה צריכה, שדעתם היא שדוקא ברכה בלי צורך ומשמעות אסור לברך וכגון שמברך על דבר אחד פעמיים, או על דבר שאין כלל טעם לברך עליו וכל כיוצ"ב, שבכה"ג חוטא הוא ועובר על לא תשא [שזהו עניינו של לאו זה, שנשבע על דבר שוא ושקר], משא"כ במברך על דבר ששייך בו ענין ברכה אלא שחכמים לא חייבו לברך עליו, ולא תיקנו לו מטבע ברכה, בזה הוא ברכתו רשות, והדבר תלוי בדעת האדם שאם ירצה לברך רשאי. ובזה א"ש הא דכתב רה"ג בתשובה (הלכות כלולות לר"י אבן גיאת הל' אבל עמ' רנט) גבי המעביר קבר ממקום למקום שאין לברך בשם ומלכות בשעה שעושין כן, אע"פ שאם זה מנהג המקום מותר לאוחזו, אבל בזאת לאו, עכ"ד. ומבואר שמלבד במקרה זה, בכל מקום מותר לברך במקום מנהג, אף בגוונא שלא נזכרה הברכה בתלמוד. וכן פסק ר' שמואל הנגיד (הוב"ד בספר העתים עמ' 186) שבמקום מנהג שפיר אפשר לברך [יש להעיר כי הראיה מרבינו שמואל הנגיד והר"ץ נ' גיאת היא קושיא על יסוד זה של הרב רונן, דמדוע בעינן מנהג כדי לברך, הרי לפי יסודו גם ללא מנהג שרו הגאונים לחדש לברך. אולם יש סיוע לתירוצו בדברי רבינו מנוח וחבירו המאירי, המובאים להלן. מ"ש].

ובתשובה נוספת כתב רה"ג (ספר העתים עמ' 276) שמותר להעלות אף עשרה אנשים לקריאת פסוקים שכבר קראו ויצאו יד"ח בקריאתם ויכולין לברך ג"כ לפני הקריאה ולאחריה, וכן המנהג, וכמו שנוהגים ג"כ להעלות ארבעה וחמשה בחורים לקריאת 'ולאשר אמר ברוך מבנים אשר', ואין לחוש בזה לברכה שאינה צריכה, משום שכל דבר שכדרכו הוא אין בזה משום ברכה שאינה צריכה, עכ"ד. הרי דס"ל דאף שיצאו יד"ח קריאת התורה, אם רוצים לצורך מסויים להעלות עולים רבים נוספים שפיר דמי ורשאים לעשות כן, משום ששייך לברך על דבר זה, וא"כ ה"ה בכל מקום שישנה שייכות לברכה, כגון שבח והודאה, שפיר אפשר לברך אף שלא נזכרה ברכה זו בתלמוד. וראה עוד מה שהאריך בענין זה ר"י שור בהערות עתים לבינה על ספר העתים (סי' קמא הערה מט, וסי' קפה הערה קלה). ומטעם זה מצינו ברכות רבות שחידשו הגאונים מדעתם אע"פ שלא נזכרו בתלמוד, כברכת ברוך שאמר וישתבח, ברכת שבח שאומרה הכהן בפדיון הבן, ברכת בתולים ועוד (ראה על כך באורך בספר התקנות בישראל ח"ג - תקנות הגאונים פרק שלישי, ובמבוא סי' ו עמ' כ ואילן). ואמנם דעת הרמב"ם אינה כן, וכפי שהשיב לשואלים בענין ברכת בתולים שאין לברכה (שו"ת הרמב"ם סי' כו), ובנו רבנו אברהם בספרו המספיק לעובדי ה' (פרק על שאר הברכות) כתב שהמתקנים ברכה זו בשם ומלכות טועים הם, ועשו זאת משום שחשבו להקטישה לברכת אירוסין ונישואין, וכללו של דבר שברכה שלא נזכרה בתלמוד אין לברכה בשם ומלכות (ומקור כלל זה מדברי רבי יהודה גאון כפי שהביא בשמו רב פירקין בן באבוי (גנזי שכטר ח"ב עמוד תקנ), אלא שדעת רבי יהודה כדעת הגאונים הנ"ל, שרק בברכות שתקנו חכמים אין לשנות, וזה ענין כל דברי רב פירקין בן באבוי שם שכתב להוכיח את אותם המשנים את מטבע לשון חכמים ומוסיפים עליהם דברי פיוט והגדה, ע"ש באורך). ואמנם צ"ע לשיטת הרמב"ם ובנו היאך סבירא להו שיש לברך ברכת 'ברוך שאמר' וקבעה הרמב"ם בסדר התפילות [וראה על כך להלן. מ"ש].

הגדרה זו בגדר ברכה שאינה צריכה מבוארת גם מדברי רש"י בספר הפרדס (מהד' עהרענרייך עמוד שיט) שכתב גבי מנין מאה ברכות שחייב אדם לברך בכל יום, שברכות השחרית הינם יותר מעשרים ברכות אף שחכמים לא תקנו אלא שמונה עשרה, ובני אדם הם שהוסיפו לברך על כל צורך וצורך שהיה להם, ואין לחוש ולמונעם מתוספות אלו, שיש רשות לאדם להוסיף ולברך על כל החביב לו, עכ"ד. והרי דס"ל שיש יכול אדם להוסיף ולברך ברכות על מה שתקנו חכמים, כפי הראוי, במקום שבח והודאה וכיוצ"ב.

ברכות צריך לברך. א' שהחיינו. ב' ברוך שחלק מחכמתו ליראיו. ג' ברוך חכם הרזים. והכי איתא להדיא בפרק הרוואה בהך עובדא דרב חביבא (סוף דף נ"ח). וכתב ב"י: והרמב"ם לא כתב זה, ונראה שטעמו משום דס"ל דהוא עובדא לאו למימרא דברין ממש, אלא לומר שהיו חשובים בעיניו כס' ריבוא בלבד קאמר וכו'. ודברים אלו אינם מיישבים לבו של מעיין.

אבל לעד"נ נכון, דהרמב"ם מפרש הא דאמר רב פפא ורב הונא לרב חביבא חכימת כולי האי, ויהבו ביה עינייהו ושכיב, אענישו יתיה על שהורה שלא כשורה, ונסמך על חכמתו לברך ברכה לבטלה, וז"ש חכימת כולי האי, בתמיה! לחדש ברכה שלא נשנית במשנה וברייתא ולא קיבלה מרבו. ולפי דשלא כדין עשה נענש, דאל"כ למה נענש, זהו דעת הרמב"ם. ולענין הלכה נקטינן כהרמב"ם דספק ברכות להקל, ואין לברך ברכת חכם הרזים אפילו מופלג בחכמה. וכן נראה מהש"ע שהשמיט ברכה זו מטעם זה, וגם לפי שי"א שאין לברך ברכה זו בזמן הזה".

עו"ע בדברי הב"ח להלן, בברכת הנותן ליעף כת, ובדבריו בסי' מג בשם תולעת יעקב, ולשיטתו לכל ברכה נהוגה, ודאי היה מקור קדום.

עוד יש להזכיר דברי החוות דעת (יו"ד, סי' ק), דס"ל שברכת נדבה שרי לחדש, שהרי כל תפלת נדבה היא בגדר חידוש וברכות שנוספות כביכול בחינם. ויש להעיר שהתם חוזר על נוסח אחיד וקבוע רק שנסתפק אם התפלל, אולם לחדש ברכה מחודשת לגמרי מי ימר.

עוד אזכיר דברי הגאון רבי יוסף ידיד (שו"ת שארית יוסף, או"ח סי' ג)²², וזת"ד:

"הרב פרי תואר ביו"ד סי' י"ט (אות א) כתב דלברך על שחיטת בן פקועה, הוא פלוגתא דהרשב"א (ח"א סי' תקכה) והר"ן (שבת כג. דף י ע"א מדפי הרי"ף, סוף ד"ה אמר רב הונא), והוא הכריע שלא לברך, כסברת הר"ן, יעו"ש.

ואיכא למימר, דעד כאן לא כתב הרשב"א דצריך לברך על מצוה שתקנו רז"ל מפני מראית העין, אלא במראית העין דאית ביה משום חשד דאורייתא שיבואו לטעות באיסור דאורייתא, על כן ס"ל להרשב"א דמשום מראית עין דאורייתא צריך לברך, ואולי גם הר"ן מודה בזה לדברי הרשב"א, דעד כאן לא כתב הר"ן אלא גבי חנוכה דמראית העין הוא בדרבנן. וראה ראיתי בתבואות שור בחלק יו"ד סי' י"ג (סק"ט) שחילק שם חילוק זה ממש, וזכיתי לדעתו בזה.

ועוד כתב שם לחלק דעד כאן לא כתב הרשב"א דחשיב מצוה דרבנן ויש לברך עליה אלא היכא דתניא במתניתין כההיא דבן פקועה (חולין עה, ב), אי נמי בברייטא כההיא דעיסת ארנונא (פסחים ו, א) דמייטי הרשב"א התם וכו', דכל דתני במתניתין וברייטא מתקנת בית דין הגדול שבא"י שגזירתם היתה קיימת על כל ישראל וכו', אבל הא מילתא דאמר רב הונא (שבת כג, א) בחצר שיש לו שני פתחים הוא סברא דנפשיה, ולא דנגזרה במנין וכו', ואינו מוכרח כל כך לעשותו מצוה, אע"ג דודאי צריך לנהוג כמותו וכו', יעו"ש.

הרי מבואר דאפילו במראית העין שיהיה בו אפילו חשד דאורייתא, עכ"ז נראה מדברי הרב תבואות שור דכל דלא תני לה במתניתין או בברייטא, אע"ג דאית בה משום חשד מראית העין שהוא דאורייתא, עכ"ז לא חשיבא כשאר מצוות דרבנן לברך עליה, ומכ"ש היכא דהחשד משום מראית העין דרבנן כגון ההיא דנר חנוכה שהיא דרבנן, וגם אינה שנויה לא במשנה ולא בברייטא, כי אם מימרת אמורא, דבכה"ג ודאי איכא למימר דכולי עלמא מודו דלא חשיבא מצוה כה"ג לברך עליה".

סוד אמירת מאה ברכות

לסיום המבוא, אערוך לפניך דברי רבינו צמח בן הרשב"ש בענין מאה ברכות, בשו"ת יכין ובוועז (ח"א, סי' קלה)²³, וז"ל:

"ולזה תמצא לקצת המשוררים מזכירים בשירים על האל יתברך שהוא ראש כל מנין ויסוד כל בנין... ואומרם ראש כל מנין, הוא רומז ג"כ לכונה הזאת אך על דרך אחרת, כי מן המפורסם הוא שתחלת כל מנין הוא אחד. שנאמר אחד אי אפשר לומר שנים ולא שלשה ולא כל המנין, כי כלו מתיחס אל האחד שהוא ראש כל מנין. כן השי"ת הוא תחלה לכל נמצא, ולולא מציאותו לא היה שם שום נמצא.

והאחד בחשבון האותיות, הוא האל"ף אשר תורה על האחדות, לפי שאם תכה [=תכפיל] כאשר תאמר פעם אחת אלף לא יצא ממנה שום דבר, אבל כאשר תאמר שני פעמים שנים אז יהיו ארבעה. וכן על דרך זה אל"ף על אל"ף אין יוצא מהם חשבון אחר כי אם אחד, מה שאין כן בשאר האותיות, שאם תכה אות על עצמה יצא ממנה רבוי חשבון. כגון שתכה ב"ת על ב"ת יצא מהם ד', ואם תכה ד' על ד' יצא מהם ט"ז, והקש על זה.

וכמו שהאל"ף היא ראש כל מנין הנפרדים, כן היו"ד ראש מנין העשריות, והקו"ף ראש מנין המאות, ומזה יצא סוד אי"ק שהוא סוד כהן לוי וישראל, והוא סוד נפש רוח ונשמה. ועל סוד זה אמר דוד המלך ע"ה ברכי נפשי את ה', תלה הברכות בנפש בסוד שלש המערכות העליונות, הנפש צריכה לברך מאה ברכות והיא כנגד ישראל, ומן המאה יגיעו י' המעשר שלהם לרוח שהוא כנגד הלוי. ומן הי' יתן א' לנשמה שהיא כנגד הכהן.

נמצאת למד שאם לא תברך נפשו של אדם מאה ברכות בכל יום, לא תגיע לנשמה ברכה אחת, מאחר שלא יגיע לרוח עשר ברכות, שזהו סוד הלויים שלוקחין מישראל המעשר וחוזרין ונותנין לכהן אחד מעשרה ממה שנטלו. נמצא שסוד מעשר מן המעשר הוא סוד אי"ק, שאם אין ק' אין י', ואם אין י' אין א', אם כן יסוד כל המנין הוא אל"ף שהיא מורה על המציאות והאחדות, שהכל נמצא ממנו יתברך כמו החשבון נמצא מהאל"ף. ויש רמז שהאל"ף היא יסוד כל מנין, כי הבי"ת צרף אותה עם האל"ף שדומה לה אשר היא עלולה ממנה הרי ג', וצרף ג' עם האל"ף שהיא תחלת כל חשבון הרי ד', וצרף ד' עם הא' הרי ה', וכן תמצא עד גמר חשבון עשרה, נמצא שכל חשבון עלול ומצוי מהאלף, וכן כל נמצא מצוי ועלול מהאל יתברך שהוא יסוד הכל".

עוד נמצא בשו"ת יכין ובוועז (ח"ב, סי' טז), לרבינו שמעון בן הרשב"ש, שכתב דברים מחודשים מכתבי זקנו הרמב"ן שאינם לפנינו:

"ולא מצינו שזכרו רז"ל סמך לזה, גם לא ראינו למפרשים ולא למחברי ספרים שכתב אחד מהם שיש שום סמך לברכה ששוה עשרה זהובים, אלא מה שכתב הרמב"ן ז"ל, שיש בזה אסמכתא מן הכתוב כף אחת עשרה זהב (במדבר ז, יד), כלומר, כל אחת מכ"ף והם ק' ברכות שווה עשרה זהב²⁴. וכן במקום אחר, עשרה זהב משקלם (בראשית כד, כב) וסמיך ליה ואקוד ואשתחוה ואברך את ה' עכ"ל.

ועוד כתב טעם אחר, שיש לכלול עשר ספירות בכל ברכה וברכה, והאריך בזה, ואין לנו עסק בנסתרות".

24 רמז זה נמצא גם באו"ז, ח"א, סי' שצט; דעת זקנים מבעלי התוס', במדבר ז, יד; ארחות חיים, ריש דין מאה ברכות, ובהל' כסוי הדם, סי' א, ובכלבו סי' קח.

נוסחי ברכות מחודשות והנידון אודותם

ברכות הנותן ליעף כח, מתיר אסורים, סומך נופלים, מגביה שפלים

מרן בב"י (סי' מז), כותב אודות ברכת הנותן ליעף כח: "מאחר שלא נזכרה בתלמוד, איני יודע איך היה רשות לשום אדם לתקנה". וכן פסק בשו"ע (סי' מז, סעיף ו), שאין לברך אותה. אבל הרמ"א כותב בהגה "אך מנהג פשוט בבני האשכנזים לאומרה" ומקורו בדברי הטור שנמצאת הברכה בסידורי אשכנז.

מאיך מצאנו לכמה חכמים אשכנזים שהסירוה מסידורם:

רבינו יעקב לנדא בספרו האגור²⁵, כתב:

"ובסדר אשכנז מוסיפין ברכה אחת, הנותן ליעף כח, ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו ביד ה' עיפה ומחזירה לו חדשה, לשון הטורים. ואני המחבר קבלתי מרבתי שאין להוסיף עוד על אלו ברכות שנתקנו, רק כמו שנזכרים בגמרא, ועליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע, ואפילו על הברכה מהנותן ליעף כח ראיתי מקטרגים מאחר שאינה נזכרת בגמרא. ובסדר ברכות של בעל סמ"ק אינה נזכרת ברכת ליעף כח, וכן הרוקח בסדר של ברכות. מכל מקום המנהג מצרפת ואשכנז לאומרה".

מאה שנים אחריו, כתב מהרש"ל, גדול חכמי אשכנז בדורו, בתשובותיו (סי' סד):

"וברכת הנותן ליעף כח, גם איני נוהג לאומרה מאחר שליתא בתלמוד בבלי ולא בתלמוד ירושלמי, וכן שום מחבר לא הביאה, אלא שהטור כתב טעם על סידורי אשכנז שנתקנה על פי המדרש חדשים לבקרים כו'. ותימא הוא, שהרי כתב האשר"י להדיא במסכת בכורות, מיום שנחתם התלמוד אין רשות לשום אדם לתקן ולהוסיף ברכה חדשה, אף לגאונים לית להו רשות, ומ"ה נראה שלא לאומרה, וכן כתבתי בחבורי הגדול פ"ק דכתובות".

אולם דווקא האבודרהם הספרדי (שחרית של חול, עמ' מט), כתב: "יש מקומות שמברכים נותן ליעף כח, והטעם אפרשנו בגמלנו חסדים טובים". משמע שמראה לה פנים.

הכנה"ג (או"ח, סי' מז) כתב על דברי מרן שאין לברך הנותן ליעף כח:

"וכ"כ בספר אות אמת, ומנהגינו לאמרה בלי הזכרת שם ומלכות. ורש"ל בתשובה סימן ס"ד כתב שאין לאמרה. וזה כמו שלש שנים, בא פה תיר"א ת"ח מארץ הצבי, והעיד ששמע שרבינו המחבר ז"ל חזר בו בסוף ימיו, והיה אומרה

בהזכרת שם ומלכות על פי הקבלה. ועל פי עדות זו נהגו קצת לברכה בשם מלכות. וגערתי בהם שלא מפני עדות המעיד ששמע על פי השמועה, נניח מה שכתב כאן ונבא לידי ברכה לבטלה. ועוד שהטענה שכתב רבינו ז"ל שמאחר שלא נזכרה בגמרא אין לנו רשות לאמרה, טענה יפה היא כמו שכתב הרא"ש על ברכת פדיון הבן שמצא בתשובות הגאונים, שמאחר שלא הוזכרה בגמרא אין לאמרה". וראה עוד להלן.

עוד כתב האבודרהם (שחרית של חול, עמ' מח):

"כשישב על מטתו ומותח עצמותיו נברך מתיר אסורים, פסוק הוא (תהלים קמו, ז). וגם זה כמו כן אע"פ שאינו אסור ממש, אלא מפני שמניע אבריו שהיו כפותים כל הלילה. וברכה זו אינה נזכרת בגמרא, אבל הרמב"ם כתב אותה בחיבורו (הלכות תפלה פ"ז, ה"ד) ונהגו לאומרה".

ומ"ש האבודרהם כי אינה נזכרת בגמ', בגמרות שלנו (ברכות סא, א) נזכרה. וראה בסמוך להלן בדברי שבלי הלקט. מ"מ חזינן דלדידיה אם נהגו לאמרה, מברכין ללא חשש.

מיד לאחר מכן מרן בב"י שם, הביא מאבודרהם (ברכת המצוות, שער שלישי, עמ' לה), וקדם לו העיטור ברכת "מגביה שפלים". וקדמו לכולם הגאונים, ומכללם רב נטרונאי גאון²⁶.

עוד כתב האבודרהם (עמ' מט):

"כשמניח סדינו על ראשו מברך עוטר ישראל בתפארה... והטעם לברכה זו, לפי שהיו עוטרין מצנפת כדי שלא ילכו בגילוי הראש... ובכל ארץ ישמעאל נוהגין לאמרה, מפני שהם מניחים מצנפת על ראשם. אבל באלו הארצות אין נוהגין לאמרה, כי אינם מניחין מצנפת. אבל נוהגין לומר ברכה אחרת שאינה נזכרת בגמרא, והיא, בא"י אמ"ה מגביה שפלים, והטעם כמו שפרשנו בברכת זוקף כפופים".

גם בשבלי הלקט²⁷, הביא מרב נטרונאי גאון לברך מגביה שפלים. אולם עיין תשובות הגאונים²⁸, שרב נטרונאי הסיר מלברך מגביה שפלים.

ולפלא שגם בשבלי הלקט שם שהביא בשם רנ"ג לברך (עמ' 136) כותב:

26 ראה אוצה"ג ברכות, עמ' 138-135. ועיין תשובות רב נטרונאי גאון, ח"א, עמ' 108 (ועיין בהערת המהדיר).

27 ערוגה ראשונה, אות א, מהד' מירסקי, עמ' 130.

28 מהד' אלעזר הורביץ, נ"י תשנ"ה, ס' תשנא. והיא תשובות הגאונים, מכון אופק.

"ועל ברכת מגביה שפלים, מצאתי בתשובת הגאונים ז"ל, שרב עמרם גאון זצ"ל²⁹ הסיר מגביה שפלים. ויש תמיהין, למה לא הסיר מתיר אסורים, שהרי שתייהן אינן במטבע³⁰. והתשובה, למה יסיר מתיר אסורים, והנה היא כתובה בדברי חבירים, ובמטבע היא מפי הגבורים, שכך אמרו (ברכות ס, ב, ע"ש הגירסא) כי פשיט כרעיה אמר מתיר אסורים. ולדברי אילו ואילו ברכה קבועה היא מימי רבותינו. ומי הוא שהיה בו כח להסיר. אבל באמת מגביה שפלים הסיר, שאינה במטבע שטבעו חכמים. ועוד, שהרי בזוקף כפופים די לו שהוא מעיניין מגביה שפלים, ועל מתיר אסורים לא דיבר כלום".

מאידיך העיטור כתב שיש שבירכו "סומך נופלים", והוא בטלה. אמנם הט"ז (סי' מו, ס"ק ז), מביא מהאגודה שראה שישנה בקצת ספרי תלמוד "כד מגביה רישיה אומר מגביה שפלים".

ובסידור רס"ג (עמ' פח), כתב: "וכשישב³¹ [מברך] מגביה שפלים"³². וכן בסדר רב עמרם גאון איתיה בראשו. וכן בסידור רשב"ן (עמ' ח).

גם בלקט יושר (ריש או"ח), מעיד שרבו בעל תרומת הדשן היה מברך מגביה שפלים.

אמנם בתשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם (פריימן, סי' פג), כתב:

"וכבר ראינו בכלל הברכות שכתבתם בשאלתכם, ברכות שלא ידענו להם עיקר, כמו מגביה שפלים אחרי זוקף כפופים, ואלה לא הזכירם התלמוד, ואם נזכרה בסידור, הרי זו אולי טעות של סופר או חכם או חזן ואסור לאמרה ולא כיוצא בה ממה שנתחדש נוסף לברכות הנזכרות בתלמוד. ואמירת הברכות הנזכרות בלשון רבים, כמו אלהי הנשמה שנתתה בנו או המעביר שינה מעינינו או שלא שמתנו גויים³³ וכיוצא בהם אסורה, כי זהו שנוי הברכה, כפי שבארנו במאמר על התפלה".

29 השבה"ל מביא זאת בשם רב עמרם גאון!

30 לפני המקשנים הללו עמדה הגירסא כמו האבודרהם למעלה, ולא גרסו בגמ' מתיר אסורים. אולם בתשובת המחבר רוצה בעצם לומר שכן נמצאת בנוסח הגמרות.

31 כלומר כשקם מתנוחת שכיתו, ולא שיושב אחר שעומד.

32 וראה בדברי הראב"ם בסמוך. לפלא שאין בסידור רס"ג ברכת אלהי נשמה, ולא ברכת הנותן לשכוי בינה. אולם באבודרהם (ירושלים תשנ"ה, עמ' מז) מפורש כי היה לפניו בסידור רס"ג ברכת אלהי נשמה. ויתכן שהוא ספר חסר, ועיין בדברי הראב"ם בסמוך. וכן נמצא בסדר רב עמרם גאון, ובשאר סידורים.

33 יש גרסאות במקום שלא עשאני גוי, שלא שמתני גוי, ראה הערת המהדיר שם.

יש לציין כעין זה מה שכתב ראב"ם בהמספיק לעובדי השם (והובא בהקדמה למעשה רוקח על הרמב"ם)³⁴, כסיוע לשיטת הרמב"ם שמברכים ברכות השחר על מעשים שקורים בפועל ולא על מנהגא דעלמא, שראה גמרות עתיקות שכתוב בהן כד חזא לגוי, מברך ברוך שלא עשני גוי; כד חזא עבד וכו', כד חזא אשה וכו'.

גם בספר מנורת המאור, לר"י אלנקאווה³⁵, כתב:

"ואין מברך מגביה שפלים שכבר בירך זוקף כפופים, לפי שהן שתי ברכות אלו מענין אחד".

ועיין בשו"ת מהרש"ל (סי' סד), שכתב:

"מדלג אני ברכת מגביה שפלים, כי ברכה זו ליתא לא בגמרא ולא בדברי הגאונים, וגם ר' משה והטור לא הזכירוה, וכן מצאתי בשיבולי לקט שאין לאומרה...".

אולם הב"ח (סי' מו, סק"ט) כתב לגבי מגביה שפלים ולגבי הנותן ליעף כח, אחר שהביא דברי הב"י האגור ומהרש"ל הנ"ל:

"ואני תמה על דבריהם מי הגיד להם שניתקנה ברכה זו אחר התלמוד. אני אומר דהקדמונים היו גורסין כך בגמרא! ומה שכתב רבינו [הטור], עוד ברכה אחת יש בסידורי אשכנז, רצה לומר אף על פי שאינה בסידורי ספרדים, לפי שלא היה נמצאת ברכה זו בגרסתם בגמרא, מכל מקום איכא למימר דהאשכנזים היו גורסין כך בגמרא!

ואם תאמר למה תקנוה חכמי התלמוד, יש לומר שניתקנה על שאדם מפקיד [נשמתו]. והלא יש לנו גדול מעיד על זה הלא הוא הסמ"ג (עשין כ"ז, קיד א) דקא חשיב בתוך י"ח ברכות ברכת הנותן ליעף כח. ואף על גב דהרוקח לא הזכירה, והאגודה (ברכות פ"ט, סי' רי) חלק עליה וכתב ז"ל ולעולם אין מברכין סומך נופלים והנותן ליעף כח, דאין נזכרין בתלמוד, עכ"ל. מה בכך, ודאי מדכתב כך אלמא דלא היתה נזכרת ברכה זו בגירסתו. גם הרי"ף והרא"ש והרמב"ם והרוקח, מדלא כתבוה, אלמא דלא היו גורסים ברכה זו בתלמוד, אבל אנו בני אשכנז דקבלנו ברכה זו מאבותינו, וגם הסמ"ג כתבה, אין ספק שהיו גורסים כך בתלמוד! והלא ברכת מגביה שפלים, שהעיד האגודה שם עליה שנזכרה בתלמוד, שהרי כתב

34 כבר כתבתי במ"א, שכל המובאות מרבינו אברהם בן הרמב"ם בהקדמת ובתוך ספר מעשה רקה, נעתקו בזמן קדום מספר המספיק לעובדי השם.

35 כרך ב, עמ' 77.

וזה לשונו: כד מגבה רישיה אומר מגביה שפלים. ועל הנותן ליעף כח השיג כיון שלא נזכרה בתלמוד, אלמא דמגביה שפלים נזכרה בתלמוד לדידיה. וכן כתב ב"י על שם העיטור, וכן כתב הרוקח (שם) מגביה [ברכה] שמינית, וכל שאר הפוסקים לא כתבוה, והיא נמצאת בסדורים שלנו. אלמא דאיכא נוסחאות דגרסי לה בתלמוד, ואיכא נוסחאות דלא גרסי לה. ודכוותה בהנותן ליעף כח, איכא דגרסי לה בתלמוד ואיכא דלא גרסי לה.

ולענין הלכה נראה דאין לגעור במי שמברך מגביה שפלים, אף על פי שרבינו לא הזכירה, מכל מקום הגי' אשלי רברבי: העיטור והרוקח והאגודה, כדאי הם לסמוך על עדותם. ומשמע שכך היו נוהגין לומר ברכה זו. ומי הוא שיבוא לחלוק על קבלת הראשונים דקטנם עבה ממתנינו. וכן בברכת הנותן ליעף כח דהמנהג פשוט מקדמונינו ומאבותינו לאומרה, אין רשות לשום גדול בדורו לגעור בשום אדם שלא לאומרה, כל שכן שאין לשנות הסידורים שלא להדפיס ברכות אלו: מגביה שפלים והנותן ליעף כח בין הברכות, ומי שעבר והסירם עתיד ליתן את הדין. מיהו הירא את דבר ה' ומוחזק בחסידות ואינו רוצה להכניס עצמו בספק ברכה לבטלה כיון דאיכא נסחי הכי והכי, רשאי, ומקבל שכר על כוונתו הטובה, אבל לא יורה לאחרים כן, כל שכן להסיר ברכות אלו מן הסידורים. אבל סומך נופלים היא ברכה לבטלה דלא אשכחן לא פוסק ולא מפרש בראשונים ובאחרונים שיש לאומרה, והאגודה והעיטור העידו בפירוש עליה שלא לאומרה ולכן פשיטא שיש להסירה מן הסדורים."

כיום ברכת "מגביה שפלים", נעלמה כליל מכל הסידורים והנוסחאות³⁶.

אולם ברכת הנותן ליעף כח, כבר כתבתי בחיבורי השתלשלות התורה (עמ' שיח-שיט,

עם תוספת מועטה עתה):

"נהגו רוב ככל הספרדים לאמרה עפ"ד הכרעת רבנו האר"י שיש לה מקום (עיין ברכ"י סי' מו, ס"ק יא, ובספרו טוב עין, סי' ז, וכף החיים סי' מו, ס"ק מז), ולא היה זה מנהג קדום אצל הספרדים, וכמבואר באר היטב בפרי חדש (סי' מו), ובשו"ת הלכות קטנות (ח"א סי' קפ"ד), שם כותב בפתיחת תשובתו: **סוד ה' ליראיו** וכשבא לירושלים עה"ק מצא כי הנהיגו לאמרה (ולא נהגו מקדמת דנא) גם אני כאחד מהם. ומהר"י חאגיז עלה מפאס לירושלים כשמונים שנה אחר פטירת מרן, וכבר מצאנו כי הנהיגו בירושלים את דברי רבינו האר"י. ואילו את קבלת הוראות מרן קיבלו בירושלים רק כמאה שנה אחר פטירתו, בזמן הרב המג"ן, וכמבואר בהקדמת ספר 'ארץ חיים'.

36 על ברכת מגביה שפלים, נמצא מאמר מצויין מאת משה חלמיש, קובץ אסופות ב, עמ' קצא-רא.

ועוד שמרן לשיטתו בכל הברכות שלא נזכרו בש"ס, שאסור לברכם, כגון אקב"ו על ק"ש, שרב עמרם גאון כתב לברכה, וכן ברכת הבתולים אשר צג אגוז, שכתב בה"ג לברכה, נוהגים כלל ישראל שלא לברך את אותם הברכות, וכדעת מרן, וא"כ מה נשתנתה ברכת הנותן ליעף כח, שכן נהגו רוב ככל הספרדים לברכה כנגד דעת מרן, אלא ודאי שעשו זאת עפ"ד רבנו האר"י. וכן האריך להוכיח משה חלמיש (אסופות א, עמ' שס-שעז) ע"פ מאות כ"י (אחר שסקר את כל השתלשלות הברכה במקורות), שהמנהג נתייסד והועמד כיום ע"פ דברי רבינו האר"י, והדברים ברורים כשמש. עו"ע בסידור היעב"ץ (מהד' אשכול) שכתב בפשטות שהיא תקנת גאונים אולם נהגו כל ישראל לאמרה, והאר"י סמך עליה.

ברכת שעשאני כרצונו

באו"ח (ס"ו מו, ד), פשט דברי מרן שאשה תברך בשם ומלכות - ברוך שעשאני כרצונו. אולם הפרי חדש מעיר על דבריו שהרי הברכה הזו אינה נמצאת בתלמוד, ועל כן מסיק הפר"ח שאין לברך אותה בשו"מ³⁷. ועיין מקור חיים להגאון חוות יאיר (ס"ו מו, ס"ד), שהשיג על הט"ז שמשמע מדבריו שמברכים בשו"מ, ותמה על דבריו שהרי לא נמצא כן בתלמוד. גם הרדב"ז בספר מצודת דוד (מצוה עד) כתב "שראה נשים שמברכות שעשאני כרצונו, וקרוב הדבר בעיני שהיא ברכה לבטלה, כיון שלא נתקנה".

אמנם מלישנא דהטור (ס"ו מו) והאבודרהם (ברכות השחר) משמע שמברך בשם ומלכות, וז"ל:

"והנשים נוהגות לברך במקום שלא עשני אשה, שעשני כרצונו, כמי שמצדיק את הדין על הרעה הבאה עליו".

ועיין בלקט יושר, מנהגי בעל תה"ד³⁸:

"ואמר [=בעל תה"ד] אשה אומרת במקום שלא עשאני אשה, **שלא עשאני בהמה**. אבל שמעתי מאשה שאומרת במקום שלא עשאני אשה, שעשאני כרצונו. וכן מצאתי באו"ח בסימן מ"ו, וז"ל ונהוג הנשים לברך שעשאני כרצונו וכו'. וכמדומה לי שלא הודה לה הגאון [=בעל תה"ד] זצ"ל, כי אמו של הגאון זצ"ל הקדושה בגזרת אושטריך הי"ד, היתה אומרת שלא עשאני בהמה, עד כאן. זכורני מצאתי בספר אחד³⁹, וז"ל ושמא כי בזה נחלקו רבותינו ז"ל במנחות אם יש לברך שלא עשאני בהמה⁴⁰ ודו"ק".

37 אני מודה לידידי הגאון רבי מיכאל לוצקי שליט"א ורבי אח"א איפרגן שליט"א, על כמה הפניות בקטע זה.

38 מכון ירושלים, עמ' ח.

39 עיין ברקאנטי שמות כב, יח. ועיין סיני פה (ג-ד), מאמרו של נפתלי וידר אודות ברכת שלא עשני בהמה.

40 לא נמצא כן בנוסחאותינו, ושמא כוונתו על שלא עשני בור.

וצ"ע על מרן שסותר את עצמו מסעיף ד לסעיף ו, שלא לברך הנותן ליעף כח. ואולי אפ"ל שהבנתו שאם האיש מברך ברוך שלא עשני אשה, ממילא היא תברך שעשאני כרצונו, וצ"ע.

שלא עשאני בור

הגמ' במנחות (מג, ב) אומרת:

"תניא היה ר"מ אומר חייב אדם לברך שלש ברכות בכל יום. אלו הן: שעשאני ישראל, שלא עשאני אשה, שלא עשאני בור. רב אחא בר יעקב שמעיה לבריה דהוה קא מברך שלא עשאני בור. אמר ליה כולי האי נמי⁴¹, אמר ליה ואלא מאי מברך, שלא עשאני עבד היינו אשה, עבד זיל טפי".

אולם לפלא שבסוף ספר מגילות המאור לר"י אלנקאווה⁴², הובא קונטרס ארוך מתוך מחזור ויטרי (כ"י אוקספורד), על דברים שמנו חכמים במנין, וז"ל:

"ד' דברים חייב אדם לומר בכל יום, ואילו הן: ברוך שלא עשאני בור, שאין בור רא חטא. ברוך שלא עשאני עבד, שהעבדים חשובים כבהמה. ברוך שלא עשאני אשה, שהאשה פטורה מן המצוות. ברוך שלא עשאני גוי, שכל הגוים כאין נגדו מאפס ותוהו נחשבו לו. ברכו את יי המבורך, ברוך יי המבורך לעולם ועד. ברכי נפשי את יי וגו'. כל עצמותי תאמרנה יי מי כמוך. מי כמוכה באלים יי מי כמוך נאדר בקודש. קוה אל יי חזק ויאמץ לבך וגו'. חזקו ויאמץ לבבכם כל המחילים אל יי. ואתם חזקו ואל ירפו ידיכם כי יש שכר לפעולתכם"⁴³.

ברוך המקדש שמו ברבים

ז"ל הטור או"ח (סי' מו):

אתה הוא עד שלא נברא העולם ואתה הוא משנברא העולם אתה הוא בעולם הזה ואתה הוא בעולם הבא קדש את שמך על מקדישי שמך קדש שמך בעולמך

41 פרש"י: "דמשבחת נפשך דאינך עם הארץ ל"א כולי האי נמי בשלמא עובד כוכבים ואשה הואיל ולא בני מצוה נינהו שפיר מברכת אלא בור בר מצות הוא".

42 כרך ד, ניו יורק תרצ"ב, עמ' 592. מתוספתא ברכות (צוקרמנדל פרק ז עמ' 16).

43 אגב אורחין, בברכות השחר, אזכיר דברי הרמב"ם בתשובה (מהד' בלאו, ח"ב, סי' קפב): שאלה... ברכת התורה שהיא "העריב נא וכו'", למה חותמין אותה ב"נותן התורה" והרי אינה מעין הברכה הואיל והיא "העריב נא ונהיה יודעי ולומדי". ואמרו שיש קצת מדינות אשר חותמות "המלמד תורה לעמו ישראל", וכך בנוסח הגמרא אשר להן... תשובה: ושתיה החתימה "נותן התורה" היא כוונת הברכה, לפי שעניינה אשר מחייב אותנו ללומדה, וזה ענין נתינתה והוא כוונת הברכה, לבקש העזרה כדי ללומדה. אבל מי שחותם ב"המלמד תורה", הוא טועה, לפי שהאלוהים אינו מלמדנו אותה, אלא צונו ללומדה וללמדה, וזה בני על עיקר דתנו, והוא שעשיית המצוות בדינו, לא בהכרח מן האלהים לעשותן או להניחן".

ובישועתך תרום ותגביה קרננו ברוך אתה ה' מקדש שמך ברבים. ונתקנה על פי הירושלמי, ואינה פותחת בברוך שאינה אלא ברכת הודאה.

ועיין בהערות לטור שם, שבירושלמי שלפנינו לא נמצא, אבל הובא בילקוט ואתחנן (רמז תתל"ו), בשם ירושלמי פרק הרואה (אולם המעיין שם יחזה דהמלאכים הם שאומרים נוסח זה וז"ל: כשישראל נכנסים שחרית לבתי כנסיות ובתי מדרשות ומיחדין שמו ואומרים שמע ישראל, מתקבצין כל מלאכי השרת אצל הקב"ה ואומרים לפניו אתה הוא עד שלא נברא העולם... קדש שמך על מקדישי שמך. ועוד שהיא ללא שו"מ, וליכא ראייה מנוסחת הילקוט), והובאה בסדר רב עמרם, ובסידור רבי שלמה בר נתן, וחותמת בא"י מקדש את שמו ברבים. ועיין בתוס' ברכות (מו ע"א, ד"ה כל), ובמחזור ויטרי, ובפירוש התפילות לרבינו יהודה בר יקר, ראבי"ה (סי' קמו), הרוקח בפירוש הסידור (עמ' כא). ועיין שו"ת מהרש"ל (סי' סד).

אולם הרמב"ם בסדר התפילות חתם אותה ללא ברכה וכשיטתו הידועה, ועיין פרי חדש (סי' מו, סק"ח).

גם בספר שבלי הלקט (ערוגה ראשונה, אות ו), משמע שלא חותמים בה, וז"ל:

תניא בסדר אליהו רבא (פכ"א), העטופים ברעב בראש כל חוצות (איכה ב, יט) אין רעב אלא מדברי תורה, כמה שנאמר (עמוס ה, יא) הנה ימים באים נאם יי' והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר יי', ועל אותו הדור הוא אומר לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו. ישכים וישחיר ויאמר רבון כל העולמים לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך כול'. וקדמונינו ז"ל הנהיגו לאומרו בכל יום קודם שיתחילו בזמירות...

ור' בנימן אחי נר"ו כתב שראוי לומר בסתר, שלא אמרו אבא אליהו אלא כנגד דורו שלשמד שגזרו שלא לקרות את שמע ולא היו יכולין להיות יריאין בגלוי, על כן הזהירים וזירזם לקבל עליהם עול מלכות שמים בסתר. תדע לך שהוא כן, שאומר: וחייבין אנו לומר לפניך תמיד שמע בכל יום כול', ומייחדים את שמך פעמיים באהבה ואומרים שמע ישראל כול', ועל כן אומר ברוך המקדש את שמו ברבים, לפי שבשעת השמד אין שמו מקודש ברבים אלא בסתר, על כן אין לנו לשנות⁴⁴.

מֶרֶן הַבִּי (ס'י מו), בַּמִּנִּין ק' בִּרְכוּת, כֶּתֶב וז"ל:

"וּלְדַעַת הָאוֹמְרִים דַּאִין מְבָרְכִים עַל הַתּוֹרָה אֵלָּא שְׁתֵּי בִּרְכוּת, דְּהֶעֱרַב נָא אִינְה אֵלָּא סִיּוֹם בִּרְכָה רִאשׁוֹנָה, נִכְנִיס בַּמִּקּוֹמָה בִּרְכַּת הַמִּקְדָּשׁ שְׁמוּ בִּרְבִּים, וְסִמָּ"ג כֶּתֶבָה בַּמִּנִּין הַבִּרְכוּת"⁴⁵.

מִנְהַגְנוּ ע"פ הָאֲר"י ז"ל לַחֲתוּם בְּבִרוּךְ וְלֹא לְהַזְכִּיר אֶת הַשֵּׁם, יִסּוּדוֹ בְּדִבְרֵי הָרַמְבַּם. מֶרֶן הַבִּי כֹּתֵב ע"ד הַטּוֹר "אַבֵּל הָרַמְבַּם" בְּסֹדֶר הַתְּפִלוֹת לֹא הַזְכִּיר בֵּה שֵׁם. גַּם הָרַמְבַּם בְּסִידוֹר תְּפִלָּה לְמֹשֶׁה כֶּתֶב: "וּבִעֲנִין בִּרְכָה זוֹ נִהְגוּ כָּל יִשְׂרָאֵל לֵאמֹרָה, וְיֵשׁ לִפְקֶפֶק בְּעֲנִינָה שְׁלֹא נִכְתְּבָה בַּתְּלֻמוֹד, וְאִין זֶה מְעַנִּינֵנוּ".

בְּרוּךְ שְׁאֵמֵר וְיִשְׁתַּבַּח

בִּרְכַּת בְּרוּךְ שְׁאֵמֵר וּבִרְכַּת יִשְׁתַּבַּח, לֹא נִזְכְּרוּ בַּמִּשְׁנָה וּבַתְּלֻמוֹד. וְהַפְּר"ח (ס'י נא) כֶּתֶב: "תִּמְהַנִּי אַחֵר שֶׁנִּחְתַּם הַתְּלֻמוֹד אִין יִכְלוּ הַגְּאוֹנִים לְחַדֵּשׁ בִּרְכוּת שְׁלֹא נִזְכְּרוּ בַּתְּלֻמוֹד".

וְהִנֵּה הָרַמְבַּם"ם (פ"ז מֵהַל' תְּפִילָּה, ה"ב), כֶּתֶב:

"וּשְׁבַחוּ חֲכָמִים הָרִאשׁוֹנִים לְמִי שְׁקוֹרָא זְמִירוֹת מִסְפֵּר תֵּלִים בְּכָל יוֹם, וְהֵן מִתְּהִלָּה לְדוֹד עַד סוֹף הַסֵּפֶר. וְכִבֵּר נִהְגוּ הָעַם לִקְרוֹת פְּסוּקִים לְפָנֵיהֶם וְלֵאחֲרֵיהֶם, וְתִקְנוּ חֲכָמִים בִּרְכָה לְפָנֵי הַזְמִירוֹת וְהִיא בְּרוּךְ שְׁאֵמֵר וְכו' וּבִרְכָה לֵאחֲרֵיהֶן וְהִיא יִשְׁתַּבַּח וְכו'".

הִרִי שְׁדַעַת הָרַמְבַּם"ם שֶׁהִיא תִקְנַת חֲכָמִים!⁴⁶

וּבִכְס"מ מִבִּיא שֶׁהַמִּקּוֹר לִכְךָ הוּא הָרִי"ף, פֶּרֶק אִין עוֹמֵדִין (ס'י קיח):

"וְתִקְנוּ רַבָּנִין לְמִימֵר בִּרְכָה מִקְמִיָּהּ וּבִרְכָה מִבְּתֵרִיָּהּ, וּמֵאִי נִיְהוּ בְּרוּךְ שְׁאֵמֵר וְיִשְׁתַּבַּח. הַלֵּכךְ מִבְּעֵי לִיָּה לֹאִינִישׁ דְּלֹא לֵאשְׁתַּעֲוִי מִכִּי מִתְּחִיל בְּבִרוּךְ שְׁאֵמֵר עַד דְּמַסִּים י"ח", עַכ"ל.

גַּם בְּשִׁבְלֵי הַלֵּקֶט (עֲרוּגָה א, אוֹת ז) כֶּתֶב:

"וְתִיקְנוּ חֲכָמִים בִּרְכָה לְפָנֵיהֶן וְלֵאחֲרֵיהֶן. לְפָנֵיהֶן בְּרוּךְ שְׁאֵמֵר, וְלֵאחֲרֵיהֶן יִשְׁתַּבַּח. הֵא לְמַדַּת שְׁאֵסוֹר לְהַפְסִיק וּלְדַבֵּר מִשְׁתַּחֲוִּילוֹ בְּרוּךְ שְׁאֵמֵר עַד שְׁחוּתָם הַחֲזֵן יִשְׁתַּבַּח".

45 יִישֵׁר חִילִּיה שֶׁל הָרַב הַמּוֹבָהק רַבִּי אֲבֵרָהם דִּשְׁט יצ"ו עַל הַהִפְנִיָּה לְדִבְרֵי מֶרֶן.

46 רִשִּׁי בְּבִרְכוּת דָּף יא ע"ב כֶּתֶב, וְאִילּוּ בִּרְכָה דִּישְׁתַּבַּח וְכו' וְאוֹמְרִים אוֹתָהּ קוֹדֵם זְמַן ק"ש אִם יִרְצוּ וְכו'. וּמִדִּבְרֵי מִשְׁמַע שְׁזוֹ בִּרְכָה קְדָמוֹנִית, וְעִיִּין בִּיאוֹר הַלֵּכָה בְּשֵׁם מִשְׁכָּנוֹת יַעֲקֹב (רִשִּׁי סוֹפֵר יצ"ו).

ובהגה"מ שם, כתב:

"וברוך שאמר וישתבח הוי כמו ברכה הסמוכה לחבירתה. ובדברי גאונים כתוב, אסור לאשתעווי בין ברוך שאמר עד שחותם בישתבח. מספר אבי"ה (סי' לב, וסס"י קסח). וגרסינן בירושלמי המספר בין ישתבח ליוצר אור עבירה היא בידו וחוזר עליה מעורכי המלחמה..."

רבינו דוד החסיד בספרו אור זרוע כותב: "והא לך ברוך שאמר כמו שתקנוהו אנשי כנה"ג ע"פ פתקא". וזהו האו"ז שהזכיר הב"ח (סי' מג) בשם ספר תולעת יעקב.

בטור או"ח (סי' נא), בשם ספר היכלות, שברוך שאמר היא תקנת אנשי כנה"ג ע"פ פתקא דנפל מן שמיא.

הרוקח בפ' לסידור (עמ' רלג), והארחות חיים (דין ישתבח), כתבו ששלמה המלך יסד את ישתבח, "ותמצאנו חתום בראשי תיבות ישתבח ש'מך ל'עד מ'לכנו ה'אל". אולם האבודרהם (עמ' עד) מפקפק בזה, וכותב אפשר שהחכם שחיברו היה שמו שלמה, ועשאו לכבוד שלמה המלך.

בתוספות ברכות (מה ע"ב, ד"ה הא), הביאו שר"ח וה"ג הביאו שיש מפרשים העונה אמן אחר ברכותיו ה"ז משובח, אחר כל ברכה וברכה כגון אחר ישתבח וכיוצא בו. וכן פסק הרא"ש כדבריהם ועוד ראשונים. ואם כוונתם שעליה כוונה הגמרא, הרי שלדעתם היא ברכה קדומה. וידוע שדבריהם דברי קבלה הם.

כתב בה"ג⁴⁷:

"בתשובות הגאונים: ושאלו מקמי דרב נטרונאי ריש מתיבתא, מי שנכנס לבית הכנסת ומצא צבור מתפללין בו' ואם ראה שהצבור ממהרים בתפלה, כך שמענו מר' משה גאון ששמע מרבותיו, שאומר ברוך שאמר והיה העולם כו'".

מוכח מדבריו שברכת ברוך שאמר היתה ברכה ידועה וקדומה, שהרי הגאונים הקדמונים מזכירים אותו כדבר ידוע ומקובל. גם רבינו נתן בעל הערוך, ערך תפילה, ד', הביא תשובה זאת בשם ר' משה גאון.

בסידור ר"ש מגרמייזא (עמ' עה) כותב שתקנוהו רבנן סבוראי. והמאירי כותב שתיקנוהו הגאונים (ועיין בשו"ת הרשב"ש, סי' רנד).

אמנם לפלא כי רבינו אברהם בן הרמב"ם בספר המספיק לעובדי השם (דנה, עמ' 182-183), תוך כדי הגנתו הארוכה על רוב ההשתחויות שהיה נוהג בהן בתפילה, כתב וז"ל:

"והרי אתה יודע... שקריאת מזמור שיר ליום השבת כליל שבת, לפני קריאת שמע, וביום השבת לפני פיסוקי זמרה, ומזמור הודו ליי קראו בשמו, ביום שבת, לפני ברכת "נשמת" שאחרי פיסוקי זמרה⁴⁸, והפסוקים הנאמרים כל יום אחר "ברכת שאמר" לפני תהלה לדוד. ושירת הים הנאמרת כל יום אחר פיסוקי זמרה, או שירת האזינו במקצת המנהגות, עם כל זה ומה שדומה לו, לא ראינו ולא שמענו שגאון או חכם או פוסק הלכה גינה אותם ואמר שאין זה מותר הואיל והתלמוד לא חייבו. ואף יתירה מזו, "ברכת שאמר" לפני פסוקי זמרה וברכת ישתבח אחר פסוקי זמרה, הנן שתי ברכות שהתלמוד לא תיקן אותן ולא הזכיר אותן על פי מה שאנו זוכרים. גינוי התוספת בעבודת ה' ותשומת הלב כלפיה, מעולם לא עלה על דעת מאמין או השגה לימודית..."

וצע"ג שהרי בכתביו המצוטטים לעיל כמה פעמים גינה ותקף את הוספת הברכות שלא נזכרו בתלמוד, והיאך לפתע בברכת ברוך שאמר וישתבח הפך את משנתו וצייד באמירתם למרות שלא נזכרו בתלמוד.

ואולי אפ"ל שאחרי שנהגו בהן כל ישראל מקצה לקצה, ואין גם אחד מעולם שעורר על אמירתן, הרי שהחולק על זה הוא חולק על כל המסורת בכללות האומה, ובכגון דא באות השגותיו החריפות על המרבים בברכות שאינם צריכות אינם אמורות, וכיסוד תירוץ הט"ז בסתירת דברי הרא"ש ותירוץ האשל אברהם מבוטשאטש.

אולם פשטות לשונו, בפרט בסוף דבריו "גינוי התוספת בעבודת ה' ותשומת הלב כלפיה, מעולם לא עלה על דעת מאמין או השגה לימודית", וכן מהנושא המדובר בדבריו, ריבוי ההשתחויות בתפילה, שאינם באות מכח מנהג רווח, מורה שאם התוספת באה לשם עבודת ה' גדולה יותר, לא עלה על דעת מאמין לבטלה ולא ראינו בזה השגה לימודית. וא"כ חוזרת ומתעצמת השאלה, מדוע כשאנשים מסויימים הוסיפו ברכות לשם תוספת בעבודת ה' גינה אותם בתכלית.

עוד עיין בשו"ת הרלב"ח (סי' עד), ובשו"ת משכנות יעקב (סי' סד).

ברכת אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על קריאת שמע

בתשובות הגאונים שערי תשובה (סי' נז) נכתב:

"וששאלתם שיש בבני הדור מי שמברך קודם שיקרא ק"ש על מטתו הכי, בא"י אמ"ה אקב"ו על קריאת שמע ולהמליכו באהבה. ואנן חזי לן דהא ברכה זו אינו

⁴⁸ אפשר שיש לדייק מהמונח "ברכת נשמת", שחתמתם בשבת בסוף ישתבח היתה שונה. וכן עיין בספרו הנ"ל פכ"ה, עמ' 81-83. "ששליח צבור בלבד עומד בברכה שתיקנוה לפניהם, והיא ברוך שאמר וכו', ובברכה הנאמרת אחריהם בשבת וכד' והיא נשמת כל חי...". בכל אופן כיום הספרדים אומרים תמיד את הודו קודם ברוך שאמר, והאשכנזים תמיד אחר ברוך שאמר, אולם לא קודם נשמת.

מטבע הברכות, והמברכה הרי הוא מברך ברכה שאינה צריכה ומוציא שם שמים לבטלה, מפני שק"ש על מטתו רשות היא [משמע שאם היא חובה היה תקנה לברך], כדאמרי' שאם ת"ח הוא אינו צריך, אלמא לאו מצוה היא. ועוד מברך מצפרא אהבה רבה, ואמרינן שכבר נפטר באהבה רבה, הילכך האי ברכה ליתא כל עיקר". עו"ע שם בסי' קב.

ובהערות איי הים כתב:

"נוסח ברכה זו סדרה ר"ע גאון ז"ל, הביאה בשמו הטור בא"ח סי' רלא, ועיין תוס' חולין דק"א סע"א, ועיין ב"א ח סי' רלט. ולפום ריהטא לא ראיתי עדיין מי שדחה דברי ר"ע בטעם מספיק, זה שכתב רבינו הגאון ז"ל, ולא מי שיזכיר הדברים בשמו. ושור"ר להרשב"ש סי' קעד, שנתן טעמו של רבינו הגאון ז"ל ממש שלא לברך, והכל מסברא דנפשיה. וכן כיוון בענין פיטור בברכת אהבה רבה למ"ש הגאון פה, ועיין לקמן סי' קב, מ"ש בשם רבינו האיי, דנראה להדיא דק"ש הוא מהענינים אשר טעונים ברכה לאחריו ואינם טעונים ברכה לפניו, נמצא דאהבה רבה לא נתקנה על ק"ש, אם לא שנאמר מ"ש הרשב"ש שם ודוק".

בפסקי רבינו יוסף תלמיד רבינו שמואל הירואה⁴⁹, כתב:

"פסק רב סעדיה גאון, שאותו ק"ש שאנו אומרים על מטותינו שהוא מדאורייתא. ונפקא מינה, לברך עליו **אשר קידשנו במצותיו וציונו לקרות ק"ש**. וראיה מירושלמי (ברכות פ"א, ה"א) דאמרינן התם, ק"ש על המיטה דבר תורה. ואם כן למה אומר אותו ערבית בתפלה, כדי לעמוד בתפלה מתוך ד"ת. ועוד יש ראיה מירושלמי. וגם רבינו תם הביא ראיה מפ"ק דכתובות לדבריו⁵⁰. וכן הורה ריב"א דהמצוה לברך על ק"ש שעל מיטתו, אפילו אי הוי מדרבנן קאמר שפיר "וציונו", מהיכן מלא תסור".

אולם הרמב"ם בתשובותיו⁵¹, כתב בקיצור: "וקרית שמע על מטתו לא יברך עליה לפי שהיא רשות ולא מצוה".

גם בנו, הראב"ם בתשובותיו (פריימן, סי' עט), כתב:

"ילמדנו רבינו, מה שנאמר במסכת ברכות (ד, ב) ע"ד קרית שמע, מצוה לקרותה על מטתו. האם חייב על קריאתה ברכה הואיל וקרא למעשה הזה מצוה, או לא?

49 שיטת הקדמונים, רמ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שכט.

50 צ"ע דר"ת בתוס' ריש ברכות שלל ברכה זו, וצ"ע (רש"י סופר יצ"ו).

51 מהד' בלאו, סו"ס קפב.

תשובה: כשאמרו בקרית שמע מצוה לקרותה על מטתו, רצו בזה שהיא רשות ונדבה, לא שהיא חובה קבועה, ולכן אינו צריך ברכה על דבר זה. ולא ראינו ולא שמענו בתקנותיהם ז"ל על זה ברכה, ואין לנו לחדש ברכה בשם ומלכות אחריהם, משום שאמרו כל המברך ברכה שאינה צריכה וכו'.

עוד כתב הראב"ם (סי' פט):

"ואמנם הברכה שסיפרתם שהיא נמצאת בס' רפואת הנפשות, לפני פרק שמע הנאמר לפני השינה והיא כפי מה שאמרתם, אשר קדשנו במצותיו וצונו לקבל עול מלכות שמים באהבה⁵², הרי זו אין לה עיקר ואסור לאמרה. ואלו הם חדשים מקרוב באו, וכך צומחות הטעויות ונעשות למנהגים שיחזיקו בהם ויגנו עליהם מעוטי החכמה".

גם בתר"י ריש ברכות כתב: "וכתב רב עמרם ז"ל, שבשעה שקורא אותה [ק"ש], יברך אקב"ו לקרוא ק"ש. ואומר מורי הרב שאין זה נכון, שברכה זו לא מצינו אותה בשום מקום" (אגב מלשון בשום מקום משמע דאין צורך שיהיה דווקא בתלמודין כפרקוי בן באבוי וכדלעיל, ומרן באו"ח סי' מז, לגבי ברכת הנותן ליעף כח).

הרשב"א, תלמידו המובהק של רבינו יונה, כתב בחידושיו בריש מסכת ברכות:

"וכתבו בתוספות דלפי זה [דק"ש שעל המטה היא העיקר] צריך לברך על ק"ש שעל מטתו, לקרות את שמע. וכ"כ רב עמרם וה"ר יצחק ב"ר אשר ז"ל. ור"ת ז"ל לא נראו לו דברים אלו, חדא דק"ש שעל מטתנו אין אנו קורין אותה אלא פרק ראשון ושלא בברכותיה....".

וממה שלא הקשה על דבריהם כדברי רבו שלא מצינו אותה בשום מקום, אלא שהוא תולה חידוש ברכה זו במחלוקת הראשונים הגדולה אם עיקר ק"ש היא בביהכ"נ לאחר פלג המנחה, או ק"ש על המטה, אפשר דלא ס"ל כרבו. ואין ליישב ולומר דס"ל שברכות ק"ש הם תחת ברכת אקב"ו לקרות את שמע, ולכן עתה שכבר ברכנו אותם קודם הזמן, עתה שעלה על מטתו זה הזמן, וממילא יש למיעבד כעיקר דינא ולברך לקרות את שמע, שהרי שיטת הרשב"א ידועה איפכא⁵³, והוא מוכיח שברכות ק"ש אינם קשורות לק"ש עצמה אלא שהסמיכו אותם אליה, ואדרבה לכן מותר לקרותן קודם זמן ק"ש, דאל"ה הוי ברכות לבטלה. אולם אעפ"כ אפשר דס"ל שלא תיקנו לה ברכה מפני שהסמיכו לברכות

52 נראה שהיא התפתחות מנוסח הברכה שהובא בראש הקטע.

53 עיין חידושיו ברכות יא, ב; שו"ת הרשב"א ח"א, סי' מז, סט, שיט.

אלו אע"פ שאינם ממש שייכות אליה, ולכן כשכבר ברכנו קודם עיקר זמן ק"ש, ועתה בא לברך, יש לברך כפי שמברכים על כל מצוות עשה.

ועיין בדברי תלמיד הרשב"א, רבינו חיים בן דוד בספרו צרור החיים (עמ' ח), שאחר שהביא דברי רש"י שיוצאים בק"ש שעל המטה כתב: "ועל סמך זה אנו מברכין על ק"ש שעל המטה, בא"י אמ"ה אקב"ו לקרוא את שמע". יש גירסא אחרת בדבריו, "ועל סמך זה היו מברכין על ק"ש...".

גם רבינו ירוחם, בספר אדם (נתיב א, חלק שני), הביאו לענין ק"ש דלילה, דאם התפלל קודם צאת הכוכבים, לפני קריאת שמע על המטה, יברך על ק"ש. ולפניו בקיצור סמ"ג לרבי אברהם ב"ר אפרים⁵⁴: "הורה רבי יצחק הלוי, הקורא ק"ש על מטתו חייב לברך אקב"ו לקרות ק"ש...".

אמנם בשבלי הלקט (ח"א, סי' מח), הביא דברי הראב"י אב"ד בעל האשכול⁵⁵:

"אך אותה ברכה שמברכין עליה [ק"ש על המטה] אסור לברכה. וה"ר יהודה בן ברזילי זצ"ל קורא עליה מוציא שם שמים לבטלה כי לא תקנוה רבותינו. וזה הדעת הוא משתנה [משתווה] לדבריו שאוסר לברך על התורה כל היום [אם עשה הפסק], ואומר כמו כן קריאת שמע על מטתו קריאה בעלמא היא שהרי אמרו אם תלמיד חכם אינו צריך. אבל לדעתנו שאנו סומכין על הירושלמי (ברכות פ"א, ה"ה) שאומר והוא ששנה על אתר, אנו מברכין על קריית המטה ברכה של תורה⁵⁶. ואיכא למימר כי מפני שלא הותקנה אלא לשמירה בעלמא ולא לעיקר קריאה דדברי תורה, מותר לקרותה להגן בהן כדאמרין (ברכות טז) להגן שאני, ולכן אין צריך לברך עליה. וגם רבינו יצחק בן מרן לוי זצ"ל היה סומך אקריאת שמע כמו שנוהגין עכשיו בני דורינו על גמרא דבני מערבא (ברכות פ"א, ה"א) דגרסי הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו, אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת כדי לעמוד בתפלה מתוך דברי תורה. אלא דחזינן לכל הגאונים שקבעו זמן קריית שמע - צאת הכוכבים, ואין לנו לזוז מדבריהם ומהתלמוד שלנו ולסמוך על הירושלמי, וכן פסק רבינו יצחק פסי זצ"ל".

המכתם (ברכות ד, ע"ב) כתב:

54 מקיצי נרדמים תשס"ה, עמ' 41.

55 עיין תשובות הראב"י אב"ד, סי' קפב, ובהערה שם.

56 כלומר מכיין שעתה יוצאים יד"ח, על כרחין לברך ברכה, והיינו על קריית שמע.

"ומצינו בשם רב עמרם ז"ל, שצריך לברך לפניו אקב"ו לקר'. יש שאומר שאין לזה שורש כלל, וחשש ברכה לבטלה הוא. דאי איתא להאי ברכה, הוה ליה למימרה כעיקר קריאה בשחרית וערבית"⁵⁷.

תלמידו של המכתם, רבינו אשר ב"ר חיים ממונתשון בספרו ספר הפרדס⁵⁸ (שער שמיני, חלק התחינות⁵⁹), כתב:

"גרסינן בבבא מציעא, בפרק המפקיד (מב, א), תנו רבנן ההולך למוד את גרנו אומר יהי רצון מלפניך יי אלהינו שתשלח ברכה במעשה ידינו. התחיל למוד אומר בא"י אמ"ה השולח ברכה בכרי זה... **נראה לי** דשמעינן מהכא ג"כ דאלו שמונין מה שיש להן בשעת השבועות של מסים ותשחורת, שחייבין לומר יהי רצון מלפניך יי אלהינו שתשלח ברכה במעשה ידינו. התחיל למנות אומר בא"י **אמ"ה שולח ברכה במה שנתת לנו**. דקל וחומר הוא, ומה במקום שיש מעט מממונו מברך, במקום שיש כולו אינו דין שיברך. **ואולי נאמר** שאינו דומה, דדוקא לגבי גורן אמרוהו מפני שהוא כדבר האבוד, שקוברו תחת הקרקע, והקב"ה החזיר לו אבידתו על אחד מאה שערים, ועל כן ראוי להודות לבוראו על ענין גדול כזה, אבל בזה שכבר הוא תחת רשותו לא אמרו. ועוד שלא מצינו נוסח זה בתלמוד. אבל אני רואה שרב עמרם גאון ז"ל כתב נוסח בפני עצמו בפ"ק דברכות, שבשעה שאדם קורא ק"ש [על מטתו מברך אקב"ו לקרות את שמע]. ונוסח זה אינו בכל התלמוד. כן נראה לי".

והנה יש לעיין בסיפא דדבריו, האם בא לדחות גם את דברי רב עמרם גאון כפי שדחוהו רוב הראשונים, או שמסתייע בדבריו. ולפי קטנות דעתי, מלשונו של רבינו "אבל אני רואה שרב עמרם גאון...", בא לדחות את מה שכתב הוא, שברכה שאינה כתובה בתלמוד היא ברכה לבטלה, שהרי רב עמרם גאון כתב בסידורו ברכה שלא כתובה בתלמוד. ועל כרחק שכלל זה לא מחייב אותנו. וא"כ מה שכתב בתחילה שאלו שמונין את מה שיש להם בעת המיסוי, ג"כ צריכים לברך, אע"פ שברכה זו לא כתובה בתלמוד. ולכן בתחילת דבריו כתב נראה לי, ובחילוק כתב ואולי נאמר. ובסוף דבריו חזר וכתב כן נראה לי, נראה שכוונתו לרישא דדבריו שנראה לו לברך. ובזה הדברים תואמים את דברי הרשב"א, שלא דחה את דברי רב עמרם מכח שדבריו לא כתובים בתלמוד. גם להלן מזה

57 ועיין ארחות חיים, הל' ק"ש על מטתו, ס"א, שהביא לשון רבינו בשם ויש מי שכותב. ובסו"ד כתב "והוא ז"ל לא פסק כאחד מהם אלא שהביא ב' הלשונות".

58 בחיבורו יש מקבילות רבות במה שמצטט בשם מורי הגאון לבעל המכתם. כמו כן, פעם אחת כתב במפורש כי הוא תלמידו, וצינתי זאת בגיליון הספר וכעת אמ"א (ומעיני המהדיר נעלם מקור זה).

59 מהד' רמ"י בלוי, נ"י תשד"ם, עמ' נד.

(עמ' נו), כתב בפשטות לברך בשם ומלכות ברוך שפטרני מעונשו של זה, למרות שלא כתובה בתלמוד, אם כי אפשר קצת לחלק דלדידה מדרש רבה הוא גם מקור מוסמך⁶⁰.

מִן הַחֵיד"א בְּשִׁירִי בִּרְכָה, או"ח סי' רל, אות ב, הביא דברי הפרדס הנ"ל, והעיר על דבריו מתוספתא פ"ט דברכות, ומתוספתא פ"ח דשבת, שכן יש לברך על דברים שאינם אבודים. אולם כתב:

"הן אמת דבהך תוספתא דפ"ח דשבת אין ראייה שמברך רק תפלה בעלמא... ולענין דינא פשיטא שאין לברך ברכה שלא הזכרה בש"ס, ואין ראייה מרב עמרם גאון, דדברי הגאונים קבלה מרבנן סבוראי שאינהו הוסיפו קצת בש"ס וגם קבלו מהאמור [א]ים. וגם על זה הרא"ש תמה על הגאונים, איך כתבו ברכה שלא נזכרה בש"ס, כידוע. אבל מ"מ מסתברא לברך בנדון זה בלא שם ומלכות ולהתפלל לפני ה' בכל דבר תפלה בעלמא".

הארחות חיים (דין ק"ש סמוך למיטתו, אות א), כותב:

"ויש מי שכותב, שלפני קריאה זו של שמע מברך ברכה זו ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרוא את שמע כדי לקבל עליו עול מלכות שמים שלימה ולהמליכו עלינו בלבב שלם. וכן נמי כתב הרשב"א ז"ל (ברכות ב, א, ד"ה ולענין) בשם הבעל התוספות⁶¹ ורב עמרם והר"י בר' אשר ז"ל. וגם הביא מה שכתב ר"ת ז"ל שאין לברכה זו שורש ועיקר כלל, וחשש לברכה לבטלה, דאם איתא להאי ברכה הוה לן למימרא בעיקר קריאה דשחרית וערבית⁶² עכ"ל. והוא ז"ל לא פסק כאחד מהם אלא שהביא שתי הלשונות".

האבודרהם (שחרית של חול, עמ' לח) כתב:

"ויש אנשים כשקורין ק"ש שלפני מטתם שמברכין בא"י אמ"ה אקב"ו לקבל עלינו עול מלכות שמים ולהמליכו בלבב שלם. וטעות הוא בידם, מפני שק"ש

⁶⁰ כעין זה, יש להזכיר דברי מרן הגרי"ח בשו"ת תורה לשמה, סי' סג, ששאלוהו כיצד ברכו על המן במדבר, והשיב: "ומה ששאלתם כיצד הברכה שלו, הנה נמצא כתוב להרמ"ע ז"ל במאמרי השבתות, שלעתיד בסעודת לויטן יוציאו את צנצנת המן ויאכלו ויברכו "המוציא לחם מן השמים", עיין שם. ונראה לי, דישראל היו מברכים על המן "הממטיר לחם מן השמים", כמו לישנא דקרא דכתיב "הנני ממטיר לכם לחם מן השמים", וברוך היודע".

⁶¹ המונחים: "הבעל התוספות"; "הבעל המאור"; "הבעל המנהיג" "הבעל האשכול" וכדו', רווחים עשרות פעמים בספר ארחות חיים. ולפלא הוא, שהרי היה פרובאנסי והיגר בגירוש למיורקא, ואילו מונחים אלו שהשתמש בהם רווחים רק בקרב דוברי יידיש, וכן מצוי אצלם "הבעל תוקע", "הבעל קורא" וכדו', מה שלא נמצא בקרב הספרדים.

⁶² לשון חריפה זו אינה נמצאת לפנינו ברשב"א בשם ר"ת. ומ"מ חזינו כי גם ר"ת שחזק הרבה את מנהגי הברכות הכתובות בגאונים, לא תמיד דגל בהם.

שאומרים בבית הכנסת עיקר, לפי שאומרים אותה בברכותיה, וזו אינה אלא רשות, כמו שהתבאר למעלה."

הרשב"ץ בחידושיו לברכות כתב:

"מיהו כיון דעיקר קריאתה אינה אלא אותה פרשה שהוא קורא על מיטתו, וקיי"ל דבכל המצות כלן מברך עליהן עובר לעשייתן, משמע שצריך לברך על ק"ש שעל מיטתו כשאר המצות כולן. וכ"כ בתוספות שצריך לברך לקרוא את שמע, וכ"כ הרשב"א ז"ל בשם רב עמרם והרב ר' יצחק בר אשר ז"ל. ונראה לי שאין צריך, שק"ש בלא ברכה נתקנה, וברכות שלפניה אינן ברכות ק"ש אלא בפני עצמן נתקנו".

גם מדבריו משמע שהוא אינו נבהל ממה שהברכה אינה כתובה בשום מקום, ואדרבה משמע מרישא דדבריו שיש לברך על כל מצוות עשה. אולם אפשר שבדחייתו שמעיקרא לא תקנו לה ברכה, אין להחליט לברך על כל מצוות עשה.

אולם בנו הרשב"ש, בתשובה (סי' קעד), כתב:

"וא"א מוריניו הרב ז"ל בשיטתו [הנ"ל] כתב בזה הרבה, וגם בס' ארח חיים [=טור] כתב כל הדעות, ולא ראיתי בזה טעם נכון. ומיהו א"א מוריניו הרב ז"ל כתב, כיון שעיקר קריאתה של ק"ש לא נתקן בה ברכה א"צ לברך על זו. ולי נראה שאין להזכרת מטבע זה מציאות בגמרתנו ואף לפי הירושלמי אין למטבע זה מציאות, לפי שהירושלמי לא דבר אלא עפ"י מנהג מקצת מקומות, ומה שאינו מעיקר דינא ולא מנהגא דכלהו ישראל, איך יתקנו עליו ברכה....".

גם בשו"ת מהרי"ל (סי' כט), כתב:

"ענין ברכה לפני ק"ש שלפני מטתו, אע"פ שרוב עמרם כתב לברך, רבינו תם ויתר רבותינו ז"ל הסכימו שלא לברך, דקריאת שמע של בית הכנסת עיקר, והממעט בברכות במקום פלוגתא הרי זה משובח....".

ברכת יראו עינינו

פסוקי יראו עינינו קודם שמו"ע דערבית, החותמים בא"י המולך בכבודו וכו', עיין בב"י או"ח (סי' רלו), שהביא לשון התוס' "ואגב שתיקנו לומר אותם פסוקים תקנו לומר חתימה של יראו עינינו". ובהמשך כתב מרן⁶³:

"ומ"ש רבינו שיש מן הגדולים שנהגו שלא לאומרם. כ"כ שם תלמידי ה"ר יונה [שמקצת חכמים היו נמנעים מלאמרם וכך היה מנהגו של מורי] הרמב"ן. וגם הרשב"א כתב בשם התוס' שרבינו שמואל לא היה אומרם כל עיקר⁶⁴. אבל [מורי] ה"ר יונה [קרובו] נתן טעם למנהג [שנהגו כל העולם לאומרם] שבתחילה שהיתה תפלת ערבית רשות היו אומרים אלו הפסוקים שיש בהם שמונה עשרה הזכרות כנגד שמונה עשרה ברכות וחותרמין עליהם ואומרים קדיש ויוצאים, ואח"כ אע"פ שקבעו חובה נשאר הדבר כמו המנהג הראשון ולא הוי הפסקה בין גאולה לתפלה כיון שמתחלה אדעתא דהכי קבעו חובה לא מיקרי הפסקה ע"כ. וכך הם דברי רבינו, וגם הגהות מיימוניות כתבו בפ"ז דכיון דתקנת חכמים הם כגאולה אריכתא דמו".

גם הריטב"א בהלכות ברכות (פ"ו ה"ה), כתב:

"אבל ברכות של קריאת שמע ערבית שנהגו היום להפסיק בינם ובין תפילה בקדיש עונה אמן אחר ברכה אחרונה של קריאת שמע שזו היא השכיבנו, כדי לעשות היכר שאותן פסוקים שאומר אחר כן אינם של ק"ש אלא תקנת אחרונים שתקנום במקום תפילה, לפי שהיו מתפללים בשדות והיו מסוכנים להתאחר שם, ולפי שתפלת ערבית רשות לא היו חוששים להתפלל בציבור אלא אומרים פסוקים אלו שיש בהם י"ח הזכרות כנגד י"ח ברכות, והיו מברכין אחריהן ברכה אחת, וחותרם המלך בכבודו חי וקיים ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו. ואחר כך הרוצה היה מתפלל לעצמו בביתו. ועכשיו נשאר הדבר על מנהגו אף ע"פ שבטל הטעם, כמו שכתבתי בהלכות חנוכה"⁶⁵.

ולפלא שרבינו יונה סותר עצמו, דהכא מורה לחתום ביראו עינינו וכותב שקבעו חובה, ואילו על דברי רב עמרם גאון לברך אקבו"צ על קריאת שמע, הורה רבינו יונה לא לברך "שברכה זו לא מצינו אותה בשום מקום", ואם כן היאך ביראו עינינו הורה לברך⁶⁶.

עוד קשה מברכת בנ"ר, שע"פ הגמ' שלנו דחה נוסח הירושלמי לחתום בשם, הרי שמבחינתו על תלמודא דילן אנו סומכים.

64 ועיין שו"ת הרשב"א, ח"א סי' יד; ח"ז סי' קצב; מיוחסות סי' קפח.

65 הלכות חנוכה להריטב"א אבדו, מ"מ ניתן לשער שהנושא שם היה בענין נרות חנוכה שנוהגים להדליק בבתי הכנסת, וכדלהלן בדברי המכתם והאבודרהם.

66 ודוחק לחלק שמפריע לנו נוסח אקבו"צ, היכן ציוונו אם לא כתובה בתלמוד, כי בוודאי כל שיש בה שם מלכות, כבר הוויא ברכה אלימתא.

ועל קושייאת בתרייתא י"ל שהבנתו היא שהדבר כמעט מפורש בבבלי שלא לחתום בשם, ובכגון דא אין ברירה אלא להימנע, משא"כ היכא דהבבלי לא דיבר כלל, מי יימר שאינו מודה.

ועל קושייאת קמייאת י"ל בדקדוק לשונו על דברי רב עמרם, שלא כתב כמו מרן ואחרים שברכה שלא נמצאת בתלמוד אסור לברך אותה, אלא דייקא לא מצאנוה בשום מקום, כלומר שרב עמרם גאון הוא המקור לברכה זו ולא נמצאת בשום מקור קדום יותר, אבל יראו עינינו ס"ל שיש לה מקור קדום, וכפי שמוכח מלשונו שקבעוה חובה, לכן מותר לאומרה.

ויש קצת הוכחה שהיא קביעה קדומה, שהרי יש בה ח"י פסוקים כנגד שמו"ע ברכות, והרי למעשה אנו מתפללים תשעה עשר ברכות, שהרי הוסיפו ברכת המינים (ועיין מג"א ומחצית השקל, ס' רלו), ומדוע לא תיקנו תשעה עשר פסוקים. משמע שהיא תקנה קדומה קודם קביעת שמואל הקטן לברכת המינים. גם בברכי יוסף (ס' רלו, אות ג), כתב:

"ראשי ישיבות שבבבל הוסיפו פסוקים אלו וקבעו כנגד התפלה שיש בהן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות, ושלחום לאנשי ארץ ישראל וקבעום. שבולי הלקט כ"י שהוא הסדר שכתב ממחברו כהויתו, ערוגה ראשונה, ערוגת התפלה, ס' נ"ב⁶⁷."

אמנם הברכ"י (שם, אות ב), הביא מהמעדני מלך שכתב ע"ד הרא"ש:

"... מ"מ כיון [שיראו עינינו] שאינו מתקנת חכמי הגמרא אין לומר שהיא כגאולה אריכתא, ומיהו למאי דמסיק [הרא"ש] לפי שבימיהם וכו' נראה שהיתה תקנה קדומה מימי חכמי הגמרא, ומ"מ סובר דשלא להפסיק תקנוה עכ"ל [המעדני מלך]. ומאי דמסיק הרב לדעת הרא"ש שהיתה תקנה קדומה מימי חכמי הגמרא, נעלם ממנו מ"ש הרא"ש פ' הקורא עומד, שזה נתקן אחר השלמת הגמרא. וכ"כ בתשובותיו כלל ד' ס' ו⁶⁸ וז"ל: והא דק"ל איך נהגו לומר פסוקי וכו', תקנתא דבתראי היא כאשר כתב רב עמרם כי בתי כנסיות שלהם וכו' ועוד מנהגם קיים, ומ"מ אין להפסיק ולדבר כלל בין יראו עינינו לתפלה, כי יראו עינינו וקדיש הכל מענין גאולה הוא עכ"ל. הרי שכתב דתקנתא דבתראי היא הפך מ"ש בדעתו הרב מעד"מ. ולא זו בלבד אלא דבתשובה כתב דהכל מענין גאולה כמ"ש התוס' ואלו הרב מעד"מ כתב דדעת הרא"ש בזה הפך התוס' [דס"ל דכגאולה אריכתא דמיא] דכיון שאינו מתקנת הגמרא ליכא למימר

67 עיין שבה"ל, מהד' ש"ק מירסקי, עמ' 260.

68 עוד עיין ס' יב.

כגאולה אריכתא. ואפשר לומר דכונת הרא"ש בפסקיו באומרו ותימא על מנהגנו, היינו בשגם הני קראי ויראו עינינו מענין גאולה, איכא לאתמוהי אמאי אמרינן להו מאחר דלא תיקון להו רבנן בעלי הש"ס, דאין בידינו לאסוף אסופות מענייני גאולה ולומר אחר השכיבנו, דכי תקון השכיבנו לחוד תקון, והבו דלא לוסיף עלה..."

ופלא שהברכ"י לא מעורר ביתר שאת מענין החתימה, שאם זה תקנה מאוחרת היאך חתמינן בה, וגם על הרא"ש גופיה תימה מדוע לא העיר בזה הרי ראינו שבברכות מאוחרות אחרות העיר בזה, ראה להלן. ואולי כיון דלא אמרינן מלכות אלא רק חתמינן בא"י המולך בכבודו וכו' הוי קילא יותר, דכל ברכה שאין בה שו"מ אינה ברכה, ועיין אשל אברהם מבוטשאטש (ס' רלו), שפלפל בזה. ובתחילה כתב שהמלך בכבודו הוא מכלל חשבון מאה ברכות ליום. ובסו"ד כתב:

"ומ"מ אולי ברכה שנתקנה בלי מלכות מצד סמיכות, אם אמרה בחנם בלי סמיכות אין בזה ברכה לבטלה גם בתיבת אתה, כיון דקיימא לן שבלי מלכות אין סגנון ברכה בלי מלכות וצלע"ע".

ומ"ש שיראו עינינו בכלל מאה ברכות, זכה לכוון לתשובת רב נטרונאי ב"ר הילאי, שהביא שבלי הלקט ס' א, ומשם באוצה"ג ברכות (עמ' 138-137). וכן הוא באבודרהם, ברכת המצוות, שער שלישי (עמ' לה).

עוד כתב בסמוך האשל אברהם:

"ויראו עינינו. כתבתי במקום אחר אודות הברכה דיראו עינינו, שבמקום שהונהגה אין על זה שום פתחון פה דחשש, וכדקיימא לן בברכה דהלל בר"ח (ס' תכב, ס"ב) שאומרים גם אשר קדשנו במצוותיו וצונו, הגם דלא שייך לא תסור, כהתירוץ השני שבש"ס סוכה (מו א) שאל אביך כו'. וכבר דמגילה לאחריה דקיי"ל (ס' תרצב ס"א) מקום שנהגו לברך יברך. וכ"כ הט"ז (ס' מו, סק"ט) גבי ברכת המקדש שמך כו'. והדרישה ופרישה ז"ל באה"ע (ס' סד אות ב) גבי ברכת צג אגוז כו'. ומה שכתב הפרי חדש ז"ל וכדומה בספרים הק', למעט בברכות שלא נתקנו בימי הש"ס, נראה שאין זה כי אם לגבי מה שאין בו מנהג קבוע, וכמו בירושלים תובב"א, אתריה דהפרי חדש ז"ל, שמסתמא מקובצים שם ממנהגים שונים... אך בזמנים ששוים כולם לומר [יראו עינינו] דהיינו באמצע ימי החול, הרי אז הוא בגדר מנהג קבוע המוציא מחשש ברכה לבטלה..."

כתב בסדר רב עמרם גאון⁶⁹:

"שאלו מקמי דרב נטרונאי, בלילי שבתות בברכות אחרונות שבקריאת שמע אומרים ברוך ה' לעולם כשאר ימות החול או אומרים ושמרו, ובלילי יו"ט לא כך ולא כך, כאי צד ראוי לומר. ושדר הכי: מדברי חכמים ברכה זו אינה כל עיקר, והיא ברכה חמישית, שכך שנינו (ברכות יא, א) בשחר מברך שתים לפניו כגון יוצר המאורות והבוחר בעמו ישראל, ואחת לאחריה כגון גאל ישראל; ובערב מברך שתים לפניו שהן המעריב ואוהב, ושתים לאחריה כגון גאל ישראל ושומר עמו ישראל ותו לא. ואמרין בגמרא בפרק תפלת השחר עד חצות (ברכות כז, ב) אמר רב יהודה אמר שמואל תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה ור' יהושע אומר רשות, והלכה כדברי האומר חובה. ורב אמר הלכה כדברי האומר רשות. לשמואל דאמר הלכה כדברי האומר חובה, בתר שומר עמו ישראל לאלתר סמכין תפלה. ולרב דאמר הלכה כדברי האומר רשות פסקין בקדושה, למימרא דסיימין. וקיימא לן כל רב ושמואל דשביקא פלוגתייהו סתמא ולא פסק הלכתא בגמרא לא כמר ולא כמר, הלכתא כרב באיסורא וכשמואל בדינא, והכא באיסורא קמפליגי והלכתא כוותיה דרב. וכיון דהלכתא כוותיה דרב דאמר רשות, אתו רבנן בתראי ותקינן בתר שומר עמו ישראל למימר פסוקי דאית בהו שבחות וזמירות. וכיון דאמרין פסוקי תקינן בתרייהו ברכה⁷⁰. דבר

69 מוסד הרב קוק, עמ' סב.

70 צ"ב לאיזה צורך תיקנו רבנן בתראי, ברכה לאחר אמירת הללו הפסוקים, מדוע לא היה די באמירת הפסוקים לבד ללא תיקון ברכה. ויתכן בס"ד לחדש, שצורת התפילה חייבת לכלול ברכה, ולא בדרך אמירת פסוקים בלבד, שלא ייראה כקורא בתורה. ויתכן שזו הסיבה שהגר"א ועוד אחרונים מחמירים שקריאת שמע תהיה בתוך הברכות, ולא תאמר קודם התפלה, רק שהרשב"א רוח אחרת עימו שהיה ס"ל שברכות ק"ש אינם שייכות לק"ש גופא, אם כי גם לשיטתו אפשר יותר לומר שק"ש נסדרה בין הברכות כדי שק"ש לא תראה כקורא בתורה (ועיין שגת אריה סי' ג; שו"ת בנין של שמחה סי' א; פרי יצחק להגר"י בלאזר סי' א, וכתבתי על כך במ"א). ובזה יש לפרש מאי דאמרין שלאחר שלוש שעות לא הפסיד כקורא בתורה. וכבר שאלו מה בא לחדש דהוי כקורא בתורה. וע"פ האמור, יש לפרש דבא לאפוקי דלא תימא הרי אחרי שלוש שעות עדיין מברכין לברכות ק"ש וקריאת שמע באמצע, וא"כ יש הוכחה לזה שאינו קורא אותה אלא לשם קריאתה ועדיין מקיים מצוותה, לכך בא לשלול ולומר אע"פ שמברכים את הברכות, אולם ק"ש עצמה נחשבת רק כקורא בתורה ולא לשם מצוותה.

וראיה להנ"ל מברכת ברוך שאמר וישתבח שנתקנו על הזמירות, קודם ואחרי, ולא השאירו רבנן את הזמירות לבד ללא ברכה. ועל כן גם כאן כיון שתקנו יראו עינינו וכו', תיקנו ברכה. ונראה שזה יסוד המברכים על הלל בר"ח למרות דהוי מנהגא ועל מנהג לא מברכים, הכא שאני דהוי בדרך תפלה, לכך תיקנו ברכה. אולם דרך זו תתרץ רק ברכה אחרייתא דהלל, ולא ברכה קמייטא לברך אקב"צ לקרוא את ההלל. אלא שיתכן שהיא נתקנה אחר יהללון, שאחר שנתרגלו לקרוא הלל ולברך בסוף, היו שדעתם א"כ לברך על קריאת ההלל, כי חיוב הברכה בסוף חייב אותם בתחילה (אולי כעין ברוך שאמר וישתבח, אם כי שם אין אומרים וציונו) וקיצרתי מאוד.

עוד אפ"ל שתיקנו ברכה כדי לתת קיום והעמדה לאמירה, שאם לא יתקנו ברכה לא תתקיים האמירה, ואפשר שזה טעם שתיקנו לפסוקי דזמרה ברכה לפני ואחרי כדי לתת קיום לאמירת פסוקי דזמרה, דאי לאו הברכה היו מדלגים את הזמירות ומתחילים בברכו כפורס על שמע ואילך (ויתכן שאף אירע כך בפועל שזלזלו באמירת הזמירות

זה בחול, אבל בשבת כיון דשכיחי מזיקין וצריכין ישראל למיעל לבתיהון מיקמיה דליחשך משום סכנת שעירין, א"נ מקמי איעקורי שרגא⁷¹, סילקוה והעמידוה אדתנן בערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה. וכך המנהג בישיבה שלנו, ובבית רבינו שבבבל. והכי אמר רבינו שר שלום נמי. גם בלילי שבתות ובלילי יו"ט במעריב, [צריכין] למימר שומר עמו ישראל לעד. בישיבה ובבית רבינו אין מנהג, אלא תחת שומר עמו ישראל חותמין פורס סוכת שלום עלינו ועל כל עדת עמו ישראל ועל ירושלם. ואין אומר אחריה כל עיקר אלא קדושה לאלתר. ובשאר בתי כנסיות ובשאר מקומות אומר שומר עמו ישראל לעד, ואומר ושמרו בני ישראל וחותמין. אבל ברוך ה' לעולם אין אומרים לא בישיבה אחרת ולא בבבל כולה⁷².

וע"כ תיקנו הברכות), ולכן גם הכא, כיון שתיקנו יראו עינינו, ראו שאלמלא יתקנו ברכה לא יהיה קיום לאמירת יראו עינינו, וע"כ תיקנו ברכה. ועיין ברמב"ם פ"ג מהלכות מגילה וחנוכה ה"ה, שכתב וז"ל: "ולמה מברכין על יום טוב שני והם לא תקנוהו אלא מפני הספק, כדי שלא יזלזלו בו".

71 קודם שיכבה הנר.

72 בספר הפרדס לרש"י, סי' ג, הובא בנוסח זה: "שאלו מיקמי ר' נטרונאי גאון, על מה אין אומרים בלילי שבת ברוך ה' לעולם כמו בימות החול וכן יראו עינינו. והשיב, ברכה זו אינה עיקר, שכן שנינו בערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה כגון מעריב ערבים ואוהב עמו ישראל ותו לא. וכיון דהלכתא כרב דאמר תפילת ערבית רשות אתו בתראי ותיקנו בתר שומר ישראל למימר פסוקי דאית בה שבחות ושמירות ברכה לפניהם, ויראו עינינו ברכה לאחריהם, ובתוכן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות. ודבר זה תיקנו בימות החול לאומרים אבל בשבת העמידו הדבר, כדתנן בערב מברך שתים לפניה ושתים לאחריה, ולא לימ[ר] הפסוקין שאומר בחול, מפני דברים אחרים דשכיחי בלילי שבת טפי מבחול, הלכך יש למהר. ועוד מיקמי דליעקר שרגא. ועוד יש בני אדם שלא אכלו בע"ש כי אם מעט, ובבוקר כדי שיכנסו בשבת בתאוה. על כן לא רצו לאחר בבית הכנסת אלא קורין את שמע עם ברכותיה ונפטרין לבתיהן לשלום. באו אחרונים והוסיפו שבע ברכות שבת ולומר ויכולו [ו]מעין השבע בישיבה, ופרק במה מדליקין, כל זה לצורך ולתקנה, שאם יש אחד שיאחר לבוא עד שהציבור מתפללין ואומרים ויכולו והפרק קורא ק"ש בברכותיה ואינו נשאר יחיד שם כדי שלא יסתכן דבמקום רבים לא שכיחי היזקא. ומנהג אבותינו תורה היא, ומכל מקום קריאת הפסוקין שבחול ביטולם בשבתות, וכן מנהג בישיבה שלנו, ובבית רבינו שבבבל. והכי אמר מר רב גאון, בלילי שבת ובלילי ימים טובים במעריב אומר שומר עמו ישראל לעד בישיבה, ובבית רבינו אין מנהג, אלא פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלם. ואנן דבגולה נקטינן כמנהג בית רבינו לפרוס על השלום. משל למלך שרחק מחילו, בא בתוך עם אחר שאין מכירין אותו והיה מתפחד, ולקח עמו כלי זיין להגן על עצמו מן מבקשי נפשו, וכשהגיע לתוך חילו הניח כלי זיינו לומר איני צריך לשמור את נפשו שהרי סגניו ושריו שומרים אותו. כן ישראל מתפחדים לפי שטרודין הן ואינן יכולין לקיים המצות שלהם, ומפני שאין זכות ליום החול כמו שבת צריכין להתפלל כדי שלא יזוקו מן המזיקין ואומר שומר עמו ישראל, והתפילה היא להם ככלי זיין. הגיע ע"ש כולם טרודים ליום לכבוד שבת איך לענג השבת ולנוח בו, וגדול הוא זכות השבת שמגין על הזוכרים אותו, ולכך אמר ושמרו בני ישראל את השבת וגו'. ומתפללין נמי שבעה ברכות והאמצעית מעין השבת ואומר פרק במה מדליקין על ענין השבת וקורין אותו כדי להגין עליהם".

עו"ע באבודרהם, ערבית של שבת, עמ' קס, שהביא דברי רב נטרונאי. וכתב שברוב המקומות בספרד נוהגין לומר אחר פסוק ושמרו בני ישראל, יראו עינינו וישמח לבנו, אלא שמשנים בפתיחתה, במקום יראו עינינו אומרים ישמחו השמים ותגל הארץ, ובימים טובים אינם אומרים אותה. ואיני יודע למה נשתנו שבתות מימים טובים, לומר בהם ברכה זו. והרב רבנו יעקב בן הרא"ש כתב שאין ראוי לאמרה אף בשבתות, שלא תקנו ברכה

גם בתשובת רב נטרונאי לקהל אליסאנה, כלל ברכת יראו עינינו מכלל מאה ברכות⁷³. וכ"כ בתשובת גאון⁷⁴:

"וששאלתם לפרש לכם מה הן מאה ברכות... ושלוש לאחריה, ג(ו)אל ישראל, ושומר עמו ישראל, ושתיקנו חכמים יראו עינינו וישמח לבנו וחותרם ב' [א"] המולך בכבודו תמיד על כל מעשיו".

וצ"ב, שהרי אם יראו עינינו הוא ממאה ברכות המתקנות בכל יום, הרי שהיא תקנה קדומה, שהרי הגמרא במנחות (מג, ב) מביאה כבר את התקנה הקדומה (יש מייחסים אותה למשה רבינו, או לדוד המלך, עיין מדרש רבה ס"פ קרח, ובטור סי' מו) לברך בכל יום מאה ברכות, ואם יראו עינינו נכללת בספירה, הרי שהיא תקנה קדומה, ולא מרבנן בתראי. אולם נראה מהגמ' במנחות שלא ס"ל זה המדרש דהוי תקנה קדומה כ"כ, ולדעת הגמ' הויא תקנה דרבנן, ולא מופקע לומר לדעת רב נטרונאי, שרבנן בתראי שתקנו הא ברכה היו מסוף האמוראים או הסבוראים, והם דרשו את הגמ' במנחות, ולכן יתכן שלדעתו אכן יראו עינינו היא חלק ממאה ברכות שתקנו רבנן.

עו"ע בתשובות רב נטרונאי שם⁷⁵, וז"ל:

"וכיון דהלכתא כוותיה דרב דאמר רשות, אתו רבנן בתראי ותקינן בתר שומר עמו ישראל למימר פסוקי דאית בהו שבחות וזמירות, וכיון דאמרין פסוקי תקינן בתריהו ברכה. ודבר זה בחול, אבל בשבת כיון דשכיחי מזיקין וצריכין ישראל למהר ליכנס לבתיהם משום סכנת שעירין, אי נמי מקמי איעקורי שרגא, סילקוה והעמידוה אדתנן בערב מברך שתים לפניו ושתים לאחריה. וכך המנהג בישיבה שלנו ובבית רבינו שבבבל".

בתשובות גאוני מזרח ומערב (סי' קכ), כתוב:

זו בחול אלא לפי שתקנו לומר פסוקים שיש בהם שמונה עשרה הזכרות, תקנו לומר ברכה אחריהם. וכיון שאין אומרים פסוקים בשבת למה יאמרו הברכה שתקנו בשבילם. ואדוני אבי הרא"ש לא היה עונה אחריה אמן, מפני שהיה אומר שהיא ברכה לבטלה, עד כאן. וכ"כ אבן הירחי, וכ"כ רב נטרונאי, והאריך הרבה, וסיים בדבריו, אתו רבנן בתראי ותקינן בתר שומר את עמו ישראל לעד למימר פסוקי דאית בהן שבחות וזמירות, וכיון דאמרין פסוקי תקינן בתריהו ברכה. ודבר זה בחול, אבל בשבת כיון דשכיחי מזיקין, וצריכי ישראל למיעל לבתיהון מקמי דליחשך, א"נ מקמי איעקורי שרגא, סילקוה לתוספת שהוסיפו, ואוקמוה אדתנן ובערב מברך שתים לפניו ושתים לאחריה. וכן המנהג בישיבה שלנו, ובבית רבנו שבבבל, שאין לומר שומר את עמו ישראל לעד, וחותרם במקומו הפורס סוכת שלום, וקדיש לאלתר...".

73 אוצה"ג ברכות, עמ' 138.

74 שם, עמ' 137-135. ועיין תשובות רב נטרונאי גאון, ח"א, סי' ט, עמ' 113.

75 סי' עב, עמ' 182.

"וכך אמרו חכמים אין אומר בערב אלא שתיים לפניה ושתיים לאחריה. וכיון דהלכה כרב דאמר תפלת ערבית רשות תקון אחרונים לומר אחר שומר עמו ישראל פסוקים שיש בהם שמירה ושבח ולומר אחריהם ברכה ומפסיק בקדיש, כלומר אסתיים תפלה⁷⁶, הרוצה לצאת יצא. ודבר זה בחול, אבל בלילי שבת ולילי יו"ט סלקו לברכה זו. וכן מנהג שלנו בחתימת שומר עמו ישראל, אומר ברוך הפורש ס"ש עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים, ועומדין מקדשין להתפלל תפלת ערבית".

בסידור רס"ג (עמ' כז-כח), נוסח ברכת השכיבנו ארוכה מאוד:

"השכיבנו ה' אלקינו לשלום... ברוך שומר את עמו ישראל לעד. ברוך ה' לעולם אמן ואמן, וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו ה' הוא האלקים ה' הוא האלקים... ברוך אתה ה' מלך אל חי לעד וקיים לנצח משובח שמו תמיד ימלוך לעולם ועד אמן".

גם בברכת השכיבנו של שבת (עמ' קיא), אמנם הנוסח קצר בהרבה, אולם גם כאן פתח בהשכיבנו וכלל בה ושמרו בני ישראל את השבת, וסיים "יראו עינינו וישמח לבנו ותגל נפשנו בישעוֹתך מלכנו באמור לציון מלך אלהיך כי המלכות שלך היא ולעולמי עד תמלוך בכבוד בא"י המולך בכבודו תמיד לעולם ועד אמן"⁷⁷. וממשיך רס"ג ואומר: "והלשונות האלה, אע"פ שאינם מעיקר הדין, מותר לאמרם".

ובערבית של מוצ"ש (עמ' קכד), פתח את הברכה ב"נשכבה בחדר נקיצה ונשבעה באמונתך ופחד וצרה ושטן בלילות אל ימשלו בנו... לך נפאר אל מלך מושל בכל כי אתה הבדלת בין קודש לחול בא"י מלך אל חי לעד וקיים לנצח משובח שמו תמיד לעולם ועד אמן".

גם בסידור רבינו שלמה ברבי נתן⁷⁸, הנוסח כבסידור רס"ג, הברכה ארוכה מאוד, אין חתימה בשומר את עמו ישראל לעד, והחתימה היא: "בא"י מלך אל חי וקיים משובח שמו תמיד ימלוך לעולם ועד".

76 כמנהג שקדיש הוא המסיים, ועיין ארחות חיים בשם ר"ב יקר, דין מאה ברכות, עמ' קי, ובתחילת דין הקדיש, עמ' קסג. אמנם יש דעות ומנהגים שקדיש הוא גם הפותח את התפלה, עיין או"ח שם, "וכתב בעל התמיד ז"ל [רבינו ראובן ב"ר חיים, רבו של המאירי], כי הוא [=הקדיש] סימן להתחלת תפלה, ואין גומרין אותו כי אם בסוף התפלה לעולם. וכן נראה דעת הרמב"ם (סדר תפילות, סוף נוסח ברכות התפילה) שהקדיש הוא התחלת תפלה".

77 יש שוני בחתימת המולך בין חול לשבת, כפי שבחתימת השכיבנו יש שינוי לכבוד שבת.

78 ירושלים תשנ"ה, עמ' כב-כג.

בברכת ערבית של ליל שבת (עמ' רמד-רמה), הברכה פותחת ב"נשכבה בחדך נקיצה ונשמחה באמונתך" ... וחותמת כמו ביום חול הנ"ל.

במנורת המאור לר"י אלנקה⁷⁹, כתב בסוף מגין מאה ברכות:

"ובערב ברכות ק"ש שתיים לפניה ושתיים לאחריה. הנה מאה ברכות, מלבד המולך בכבודו חי וקיים, שהוסיפו אנשי מערב"⁸⁰ (עמ' 78). ולהלן מזה כתב (עמ' 177): "וחותם ברכה רביעית של קרית שמע של ערבית, המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו". ולכאורה סותר דבריו דלעיל משמע שהיא ברכה נוספת ולא ברכה רביעית. ובתפלת ליל שבת כתב "וחותמין שומר את עמו ישראל לעד. ואומרים ושמרו בני ישראל את השבת וגו' עד שבת וינפש. ואומרים ישמחו השמים ותגל הארץ וכו', וחותם המלך בכבודו חי וקיים תמיד וכו'. ואמרו בעלי הקבלה, למה אומרים ישמחו השמים ותגל הארץ במוצאי שבת, לפי שהשבת זכר לשני עולמים..." (עמ' 182). א"כ חוזר לקמייתא שזו ברכה בפ"ע.

גם במחזור ארם צובה⁸¹, הברכה פותחת ב"השכיבנו יי אלהינו לשלום... ברוך שומר עמו ישראל לעד... ברוך אתה יי אל מלך נאמן חי לעד וקיים לנצח ישתבח שמך וזכרך תמיד עלינו ימלוך לעולם ועד אמן".

בנוסח שבת (שם עג ע"א) פתח ב"השכיבנו... וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות, ברוך הפורש סוכת שלום עלינו ועליכם ועל כלל עמו בית ישראל מנחם ציון הוא בונה ברחמי ירושלים. ושמרו בני ישראל את השבת... יראו עינינו וישמח לבנו ותגל נפשנו בישועתך באמור לציון מלך אלהיך כי המלכות שלך היא ולעולמי עד תמלוך בכבוד כי אין לנו מלך מושל בכל אלא אתה בא"י אל מלך נאמן חי לעד וקיים לנצח ישתבח שמך וזכרך ומלכותך תמיד עלינו ימלוך לעולם ועד אמן".

בשו"ת הרשב"ש (סי' רנה), התייחס לנוסח הנ"ל, וז"ל:

"עוד כתבת, כי נהגו במזרח לומר ברכת השכיבנו בלא ברכה ואין חותמין אלא ביראו עינינו. ואמרת כי הגידו לך שהחכם ר' יוסף [ן' עקנין] ג"ע הנהיג כך במזרח, וכשהרצו הדברים אצל ר' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל קלסו על זה.

תשובה: אחר שתלית הדבר באשלי רברבי, מי יכניס עצמו ראשו בין הרים גדולים. מכל מקום כיון ששאלת אענה אף אני חלקי כפי קוצר דעתי, ואומר

79 נ"י תר"ץ.

80 להלן מבואר שנהגו בכך אנשי המזרח, ואולי כוונתו על המונח התלמודי "במערבא אמרי".

81 ונציה רפ"ד, דף סג ע"ב - סד ע"א.

שמטבע זה בחתימת ברכה נתקן, שהרי משנה שלימה שנינו (ברכות יא, א) בערב שתיים לפניו ושתיים לאחריה וכו'. ואמרין ג"כ בפ"ק דברכות בגמרא (ד ב) השכיבנו כגאולה אריכתא דמיא. ונראה שאם אמת הדבר הזה שנמנעו מלברכה בשם, שהטעם אצלם הוא משום דאמרין פסוקי בברוך יי וחותרים ביראו עינינו ואנן שתיים לאחריה תנן ולא שלש. ובתוספות כתבו כי ר' שמואל רומרוגי ז"ל בן בתו של רש"י ז"ל לא היה אומר פסוקי דברוך יי ולא יראו עינינו כל עיקר. אבל מי שאומרן סומך על מה שאמרו בפרק תפלת השחר (ברכות כז, א) תפלת ערבית רשות, ותקנו לומר אותה מפני שיש בהן י"ח הזכרות מפני שבתי כנסיות שלהן היו רחוקים מן הישוב והיו מתיראין מלהתעכב שם עד לאחר ערבית, ולפיכך תקנום להם כנגד י"ח ברכות של י"ח, וכשהיו בבתיהם היו מתפללין י"ח. וכיון שתקנום מפני הטעם הנזכר, אע"פ שבטל טעם תקנה במקומה עומדת, כמו ברכת מעין שבע שנתקנה מפני העם שבשדות מפני המזיקין, וכן קדוש דבית הכנסת משום אורחים דאכלי ושתי בבי כנישתא כדאיתא בפרק אע"פ [ערבי פסחים, פסחים קא, א], ואע"פ שבטלו טעמים אלו תקנה במקומה עומדת. על כן אין לשנות המטבע אע"פ שבטל הטעם.

ולאנשי מזרח יקשה ערב שבת למה חותמין בה בברוך, כל השבוע אין חותמין ובליל שבת חותמין, אין לזה טעם. ואם אומרים אותה ג"כ בליל שבת בלא חתימת ברכה, א"כ לא מצינו ערב שבת שתיים לאחריה. ואם בלילי שבתות אומרין הפסוקים וחותרם אחריהן, יש בזה טעות משני פנים; האחד, שלא נתקנו אותן הפסוקים אלא במקום י"ח ברכות, ובלילי שבת ליכא י"ח ברכות, והאחר שלא נתקנו אלא מפני המזיקין ובלילי שבת הרי ברכה מעין שבע מפני המזיקין. ומכל מקום אם באנו לתקן, טוב הוא לעשות כדברי ר' שמואל וחביריו ז"ל שלא לומר כלל אותן הפסוקים ולא לחתום ביראו עינינו. ובשם א"ז הרמב"ן ז"ל כתבו דאין אומרים אותה כלל, וכן כתבו בשם תלמידי הרא"ה ז"ל. וכן כתבו בשם הר"ם מרוטנבורק⁸² שלא היה אומרה כלל כשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אלא כשהיה יורד לפני התיבה היה אומרה כדי שלא יהא מן המתמיהין".

עוד כתב הרשב"ש (בסי' שכט):

"עוד שאלת⁸³, כי בקוסטאנטינה מברכין ברכת השכיבנו בלא חתימה, והחכם ר' מימון נג'אר נ"ע כתב בקונטרס המנהגות שחבר שלא מצא טעם לדבריהם,

82 תשובות ופסקים למהר"ם מרוטנבורג, סי' קפה.

83 הכוונה לרבי יוסף זמרון, מתלמידי הרשב"ש, חיבר שו"ת ומספר חיבורים נוספים, ראה מבוא לשו"ת התשב"ץ (מכון ירושלים) ח"ה, עמ' 27-26.

ואתה אמרת כי מתשובתי לירושלם עיר הקדש מצאת טעם נכון, ושהם נתלים באשלי רברבי ר' יוסף בן עקנין ז"ל ור' אברהם בנו של הרמב"ם ז"ל, ומאותם טעמים שכתבתי אני.

תשובה. אני אומר כדבריו כן הוא, ואיני צריך להאריך כי כבר הכל כתוב אצלך. אלא שמצאתי עוד אח"כ כי ר' מאיר מרוטנבורק ז"ל לא היה אומר אותם פסוקים של ה' ימלוך ולא היה חותם ביראו עינינו, אבל כשהיה יורד לפני התיבה היה אומרן כדי שלא יהא מן המתמיהין, תוסיף דבר זה בגליון תשובתי.

ומה שאמרת שבלילי שבתות וימים טובים אחר ברכת הפורש סוכת שלום מוסיפין פסוקים אלו, ישמחו השמים ותגל הארץ בא"י המולך בכבודו, דבר זה מתמיה הוא, שבשאר ימות החול אינן חותמים בברכת השכיבנו עד סוף כל הפסוקים, ובערבי שבתות וימים טובים חותמים בה בברכה. אלא שאם אומר ופרוש סוכת שלומך בלא חתימה הוא עולה לסגנון אחד עם מנהגם. מ"מ על איזה צד שיהיה הנח להם, ואל תשנה להם מפני המחלוקת".

בריש ספר הפרדס (מבית מדרשו של רש"י, סי' ב):

"ולפי ששנינו תפילת ערבית רשות, י"ח ברכות, לכן הוסיפו ראשי ישיבות שבבבל ברכה אחת, יראו עינינו וישמח לבינו, וחותם בא"י מלך משובח ומפואר חי וקיים תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד אחרי הפסוקים, להודיע שתפילת ערבית רשות ואין צריך לסמוך גאולה לתפלה, וקבעו כנגד התפלה הפסוקין שאנו אומרים ברוך ה' לעולם אמן ואמן וכו' עם חתימתה שיש בה י"ח ברכות על הסדר ביבנה תיקנום ושלחום לאנשי בבל להתפלל, לכך תיקנום אנשי בבל גם הם את אלה י"ח אזכרות של פסוקים שהם כנגד התפלה, ושלחום לחכמי יבנה ונתיישרו בעיניהם, וכנגדן קבעו נשיאי ישראל של ארץ ישראל י"ח שבחות שאנו אומרים בישתבח מושיר ושבחה הלל וזמרה וכו', וי"ח קיומין באמת ויציב ונכון וקיים וכו'".

משמע מדבריו שהתקנה קדומה מזמן חכמי יבנה, רק שאנשי בבל תיקנוה וסמכו עליה חכמי יבנה.

במחזור ויטרי (עמ' 79-81) כתוב: "שאומרין יראו עינינו, ובשבתות ויו"ט אין אומרים".

אולם בתשובות רש"י (אלפנבין, סי' צא) כתב: "והר"ש ז"ל [=רש"י] כתב בתשובה, ויראו עינינו אסור לאומרה כל עיקר, לפי שאינה כתובה בתלמוד, והוא ברכה לבטלה".

מבואר כי רש"י סובר כשיטה המחמירה בענין הברכות, שברכות שלא כתובות בתלמוד הם ברכה לבטלה⁸⁴.

בסידור רבנו שלמה מגרמיזא (עמ' קלד) ליכא חתימה בהשכיבנו, אולם יתכן כי ההשמטה בכ"י. בהמשך כתוב:

"יראו עינינו הגאולה וכו', עד הוא ימלוך עלינו, שהוא סיום ברכת הגאולה וכו'. ואני הסופר מצאתי יראו עינינו וברוך יי לעולם, אנשי בבל תיקנום להודיע שאין צריך לסמוך גאולה לתפילה בערב, ואין הלכה כר' יהושע. ובברוך יי לעולם, תיקנו י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות שתיקנו על הסדר ביבנה, וכנגדן תיקנו נשיאי ישראל י"ח שבחות בישתבח שיר ושבחה הלל וכו', וי"ח קיומין באמת ויציב, כך מצאתי..."

יראו עינינו. בתשובות הגאונים מצאתי ברוך ה' לעולם ויראו עינינו אנשי בבל תקנום, להודיע שאין צריך לסמוך גאולה לתפילה בערב. הלכה כר' יהושע... ולא גרסינן המלך בכבודו. מפי רבי' שמואל מבבינבערק. לפי שאין חותמין בשתיים, לכך לא גרסינן בא"י המולך בכבודו תמיד ימלוך עלינו וכו'. אך הכי גרסינן, בא"י המולך בכבודו תמיד עלינו לעולם ועד וכו', ולא גרסי' ימלוך באמצע, דאין חותמין בשתיים".

בפירושי סידור התפילה לרוקח, כתב (כרך ב, עמ' תסא):

"ובערב שבת אין אומר פסוקי ברוך ה' לעולם ולא יראו עינינו, לפי שאין תפילת ערבית חובה כי אם רשות, ותיקנו בחול לומר הפסוקים וברכת המולך בכבודו אחריו, ולפי שהיה לנו לסמוך תפילת ערבית לאחר השכיבנו אלא דהוי כגאולה אריכתא והתפילה רשות, תיקנו י"ח שמות באילו פסוקים כנגד י"ח ברכות". גם בהמשך דבריו ביאר את כל יראו עינינו (ובעמ' תע חתם): "ברוך אתה ה' המלך בכבודו תמיד, כלומר בכבודו תמיד מראה לנו כבוד מלכותו, מי הוא זה מלך הכבוד ה' צבאות, ימלוך עלינו לעולם ועד, ה' ימלוך לעולם ועד, ועל כל מעשיו" (לפלא שבתחילה נוסחתו המולך בכבודו, ואילו בחתימה כתב המלך בכבודו, ושוב בביאור כתב כלומר בכבודו, וצ"ע).

גם בפירוש התפלות והברכות לר"י בר יקר (ח"א עמ' פז), חתם בבא"י המולך בכבודו, ובמקום אחר (עמ' פו) חתם קודם בשומר עמו ישראל לעד.

84 וצ"ע מברכת ראש חודש שרש"י אינו לגמרי כרמב"ם (רש"י סופר יצ"ו). ואפ"ל שכוונתו שיראו עינינו אין לה אפילו מקור בתלמוד.

רבינו המאירי (ברכות ד, ב) כותב:

"ומה שנהגו עכשיו לקרוא ברוך ה' לעולם וכו', וחותרים בא"י המולך בכבודו וכו', יש שמוחין בכך ושלא כהלכה נעשה, ואף בתוספות העידו על גדוליהם שלא היו אומרים אותה כלל. ומכל מקום אנו סומכים בכך מפני שברכה במקום זו במקום תפלה נתקנה. והוא שהוזכרו שם י"ח ברכות שבתפלה. וטעם תקנתה מפני אותם הבאים אחרונים בבית הכנסת, ואם היו נשארם שם היו מסתכנים, מפני שבת כנסיותיהם היו רחוקים מן העיר והלכך תפלה היא, והרי היא אתה עם אותה תפלה הבאה אחריה, ואעפ"י שמפסיקים בה בקדיש, מכל מקום שתי תפלות הסמוכות זו לזו כאילו אחת הן נחשבות הואיל ואף תפלה זו במקום תפלה האחרת הותקנה.

ואעפ"י שראוי לתמוה היאך תקנו הגאונים ברכה בפני עצמה שלא ממטבע חכמים הראשונים. **פרשו קצת חכמים שרשאים גדולי הדור לתקן נוסח ברכה מעקרא אעפ"י שלא נקבעה.** ויש בזה רמז בפרק הרוואה (נז ב) במה שאמרו שם אנא לא הוה שמיע לי וקימתיה מסברא. וכן מה שמצינו נוסח ברכות מפני הגאונים שלא מן התלמוד, כעין [אולי צ"ל כאן ובסמוך: כגון] ברכת אלמון ואלמנה וכעין ברכה שהתקין רב האי בענין פדיון הבן".

לעומתו, בעל הארחות חיים כתב (תפלת ערבית, אות ג-ד), כתב וז"ל:

"ורבנן בתראי תקינו למימר ברוך ה' לעולם ויראו עינינו, ומחתם עליהו המולך בכבודו עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו. והחותם תמיד ימלוך עלינו, טועה, כי לא מצינו נוסח חתימה כזאת באחת מכל הברכות, כי כל החתימות הם דרך הודאה לשי"ת, וזאת תהיה דרך תפלה. ומשום דאקבע הלכה דתפלת ערבית רשות ומפסיקין בקדיש, דמשמע דגמר הכל ומי שרוצה לילך ילך, שמוציאין עצמן מתפלת ערבית באותן הפסוקים שבברוך ה' לעולם שיש בהן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות שבתפלה הואיל ואינה חובה. וכיון שאמרו כל אלו הפסוקים, תקנו גם כן ברכה לאחריהם, יראו עינינו. וכל זה תקנו להקל מעליהם כדי שלא יתאחרו בלילה בבית הכנסת מפני המזיקין, מפני שבת כנסיות שלהן היו רחוקים מן הישוב...

ועכשיו קבלו עליהם כל אחד תפלת ערבית כחובה, ומתפללין י"ח ברכות, ותקנת ברוך ה' לא זזה ממקומה, ואומר הכל. אמנם אומר קדיש אחר יראו עינינו להכיר שאינה חובה.

והרבה מן הגדולים נמנעו שלא לאומרה כלל, כך כתב הרשב"א ז"ל (ברכות ד, ב) בשם התוספות שכתבו בשם רבינו שמואל שלא היה אומרה כל עיקר. וכן נמי כתב הרמב"ן ז"ל שאין אומרים אותה כלל. וכן שמעתי בשם הר"א הלוי [=הרא"ה] תלמידו ז"ל שלא היה אומרה, ואוסר לאמרה. וכן נמי דעת הר' נתן ז"ל⁸⁵, וזה לשונו, ראיתי מאדוני מורי נ"ע בשם רבינו עזריאל זקנינו, שלא היה אומרה משום הא דרבי יוחנן (ברכות ד, ב) איזהו בן העולם הבא וכו'. ולולי כי פשט המנהג כל כך בטלום כבר, ואף קדיש לא היה ראוי לומר כמו בשחרית. ואנו אחריו לבלתי אומרה, אך כשאנו מתפללין בצבור נקטינן סוגיא דעלמא שלא להיות מן המתמיהין, ע"כ. והר"ש ז"ל כתב בתשובה (שו"ת רש"י סי' צא) ויראו עינינו אסור לאומרה כל עיקר לפי שאינה כתובה בתלמוד, והויא ברכה לבטלה, ע"כ.

האבודרהם הביא כמה דעות בזה⁸⁶, בתחילה הביא לשון הרא"ש:

"ומנהג זה [=יראו עינינו] נהגו המון העם⁸⁷, לפי שבימים הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדות, והיו יראים להתעכב שם עד אחר תפלת ערבית. ותקנו לומר פסוקים אלו שיש בהם שמונה עשרה הזכרות, כנגד שמונה עשרה ברכות של שמונה עשרה. ותקנו אחריהם ברכת יראו עינינו ונפטרינן בקדיש. והשתא נמי שמתפללים ערבית בבית הכנסת לא נתבטל המנהג הראשון, מ"מ אין להפסיק בדברים אחרים, אלא כמו שנהגו, עכ"ד [הרא"ש].

ובעל המנהגות כתב, זה שנהגו לומר ברוך ה' לעולם, שיש בו שמונה עשרה הזכרות, משום שגזרו שמד על ישראל, שלא יתפללו תפלת ערבית, ועל כן תקנו לומר שמונה עשרה הזכרות, כנגד שמונה עשרה ברכות של שמונה עשרה. ואע"פ שבטל השמד לא בטלה התקנה, תדע כי בליל שבת אין אומרים אותם, מפני שאין מתפללין שמונה עשרה. ועוד הקדיש שאומר אחר שמונה עשרה הזכרות מוכיח כי כסיום תפלה דמי...

וכתב אבן הירחי [=המנהיג], למ"ד תפלת ערבית חובה, ובעי למיסמך גאולה לתפלה, אמרינן בפ"ק דברכות (ד ב) כיון דתקינן רבנן למימר השכיבנו בגאולה, כגאולה אריכתא דמיא. הטעם הוא דבהשכיבנו יש בה ופרוס עלינו סוכת שלומך, שהוא לשון גאולה, כמו ואפרוש כנפי עליך (יחזקאל טז, ח), וכתוב ופרשת כנפיך על אמתך כי גואל אתה (רות ג, ט).

85 ספר מחכים, עמ' 11.

86 ערבית של חול, עמ' קנה-קנז.

87 משמע לדעתו שמעיקרא לא היה זה תקנת חכמים. א"נ רמז שהוא לא נוהג בזה, וכך משמע מדבריו בתוס' הרא"ש, ראה להלן.

והראב"ד כתב, דהיינו טעמא דעבידנא גאולה אריכתא בערבית יותר משחרית, משום דמחצות הלילה התחילה גאולת מצרים ונמשכה עד הבוקר (ברכות ט, א) והוי אריכתא, אבל גאולת הבוקר תכף הוי, וכי תקינו השכיבנו כדי לשמרם מן השטן המשחית במצרים, שנאמר בה שבור שטן מלפנינו וכו'. ואע"ג דאוקימו בה ברוך ה' לעולם, אע"פ שאינו מן השכיבנו, משום שהוא גופיה כנגד תפלה תקנוהו, כשאדם בא עייף מן השדה ואינו יכול להתפלל, מתפלל התפלה היא דאית בה י"ח הזכרות כנגד שמונה עשרה, הילכך ליכא הפסקה בין גאולה לתפלה, ואפילו קדיש לא מקרי הפסק כיון דברוך ה' לעולם במקום תפלה נתקן⁸⁸.

וה"ר יצחק בן גיאת כתב, דלא אמרינן ברוך ה' לעולם, משום דבעי למסמך גאולה לתפלה, וכ"כ (הרמב"ם) [הרמב"ן] ז"ל. וכבר נהגו לאומרו ומנהג אבותינו תורה היא, כדאמרינן (ירושלמי ב"מ, ריש פ"ו) מנהג מבטל הלכה, ואומר יראו עיננו וישמח לבנו... בא"י המולך בכבודו חי תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל מעשיו".

עוד כתב האבודרהם להלן בענין קידוש בבית הכנסת (עמ' קסז-קסח):

"וכתב הר"ר יעקב בן הרא"ש ז"ל, ונוהגין בכל המקומות ששליח צבור מקדש בבית הכנסת, ואני תמיה היאך נתפשט זה המנהג, דהא קי"ל כשמואל (פסחים קח, א) שאין קידוש אלא במקום סעודה, ולדידיה אין מקדשין בבית הכנסת אלא לאפוקי אורחים דאכלי ושתו בבית הכנסת, דלדידהו הוי מקום סעודה, וכיון דהשתא ליכא אורחים דאכלי התם, קרוב הדבר להיות ברכה לבטלה. והמקדש בבית הכנסת אין לו לשותות מיין של קידוש, כיון שאינו יוצא, שאינו לו במקום סעודה, ואסור לטעום עד שיקדש במקום סעודתו, אלא יתן לתינוק ושפיר דמי, דהא דאמרינן המברך צריך שיטעום, לאו דוקא הוא, אלא הוא הדין נמי אם טעים אחר שפיר דמי.

ורב נטרונאי כתב מקדשין בבית הכנסת, אע"פ שאין אוכלין שם, ואע"פ שאין קידוש אלא במקום סעודה, אפילו הכי מקדשין בה, מפני שהטעמת יין של קידוש של שבת רפואה היא, ומה שטועמים כל הציבור, לא שחובה היא לטעום, אלא שחובה לשמוע קידוש בלבד, וכיון ששמעו הציבור הקידוש יצאו יד"ח, ואין צריך לטעום. וזה שמקדש ונותן לציבור, משום רפואה ליתן על עיניהם, דאמרינן (ברכות מג, ב) פסיעה גסה נוטלת אחת מחמש מאות ממאור עיניו של

אדם, ובמאי מהדר לה, בקידושא דבי שמישי. הלכך, כיון דאיכא מן הציבור דלית להו יין, תקינו לקדש בבית הכנסת על היין משום רפואה.

וכל דבריו תמוהין, מה שכתב שיוצאין בשמיעה בלא טעימה, תמה על עצמך, היאך יוצאין אפילו בטעימה כיון שאינו מקום סעודה. ולא עוד אלא שאסור לטעום כדפרישית לעיל. וגם מה שכתב שתיקנו לקדש משום רפואה, זה לא מצינו, שלא תיקנו אותו אלא משום אורחים, וכיון דליכא אורחים ראוי היה שלא לקדש, ואי אישר חילי אבטליניה. וכן כתב רבינו האי, שאם אין אורחים אין מקדשין בבית הכנסת, עד כאן דברי הר"ר יעקב.

והר"ר יונה כתב, דאינה ברכה לבטלה, דהא דאמרינן אין קידוש אלא במקום סעודה היינו דרבנן, ואסמכוה אקרא וקראת לשבת ענג (ישעיה נח, יג), ועיקר הקידוש מן התורה הוא מתחלתו, כדאמרינן זכרוהו על היין בכניסתו (פסחים קו, א). הלכך כיון שיש בני אדם שאינן יודעין לקדש, נהגו לקדש בבית הכנסת, כדי שיצאו ידי קידוש מן התורה, שהוא עיקר, ואע"פ שלא יצאו ידי קידוש דרבנן.

ועוד מצאתי כתוב לאחד מן החכמים סיוע למנהגו, וזה לשונו⁸⁹, כיון דקיי"ל כשמואל, והוקבע הקידוש בבית הכנסת לצאת אורחים ידי חובתן, אנו נמי השתא אפילו במקומות דליכא אורחים יש לנו לקדש שם ממנהג חכמים הראשונים. **וכן בשאר ענינים השאירו הגאונים מנהג הקדמונים במקומו, אע"פ שבטלה הסיבה שעליה היתה התקנה, כגון בברוך ה' ויראו עיננו, אע"פ שנראה הפסק בין גאולה לתפלה כיון שתקנוהו הראשונים על דבר, אע"פ שבטל הדבר התקנה לא זזה ממקומה.** וכן בענין הקידוש בבית הכנסת, וגם יש בזה פרסום גדול וקידוש השם והודאה לשמו לברכו במקהלות, שנאמר במקהלות ברכו אלהים, ואין בזה משום ברכה לבטלה, כיון שמסדרין שם הברכות בפני כל העם, בקיאים ושאין בקיאים. ודומה לזה ג"כ מה שנהגו הראשונים להדליק נרות של חנוכה בבית הכנסת כדי לפרסם הנס בפני כל העם, ולסדר הברכות לפניהם, גם שיצאו ידי חובתן הרואים שאין להם בית לברך שם⁹⁰. וגם בזה הענין תמצאנו מבואר היטב בתשובת שאלה להרמב"ם ז"ל, שכתבנוה בתפלת החול".

[תשובת הרמב"ם בזה נמצאת במהד' בלאו, ח"ב (סי' רכא), וז"ל:

"מאחר שתקנו החכמים ז"ל, שירד שליח צבור לפני התיבה להוציא מי שאינו בקי, ועל דעת ר"ג להוציא אפילו בקי שלא התפלל בינו לבין עצמו, לא תהיה

89 הלשון תואם את דברי בעל המכתם המובאים בסמוך להלן.

90 פשטות לשונו מורה שמברכים כל הברכות כולל שהחיינו, וחוזר עליהם בביתו.

תפלת שליח צבור ברכה לבטלה בשום פנים בסיבת עיקר התקנה, אע"פ שאין בזה הקהל מי שלא יצא, כמו שהם תקנו הקדוש בבית הכנסת, והיה עיקר זה מפני האורחין, ונתחייב בכל בתי כנסיות אפילו אין שם אורחין, וכן שתקנו חזרת תפלת מעריב בליל שבת בעבור המתאחרין, כדי ששיגו התפלה, ונתחייב זה תמיד, אפילו אין שם מי שלא היה שם בתחלה. וכן כל מה שתקנו בסיבת כזה, אין עניינו עד שתהיה שם הסיבה לעשותו, אשר בעבורה נתקן, אלא עניינו שיעשה זאת בכל אופן, שמא תהיה שם הסיבה המחייבת לעשותו. וצריך להבין זה הענין, לפי שלולא זה, היו החכמים ז"ל נותנים דבריהם לשיעורין והיו צריכים לבדוק כל אדם בבית הכנסת ולדעת מצבו, ואז יחזור שליח צבור על התפלה או לא יחזור, ולא כך עניין התקנות והגזרות, וכתב משה".

בספר המכתם (פסחים קא, א) כתב:

"וכן בשאר ענינים השאירו הגאונים מנהג הקדמונים במקומו אע"פ שבטלה הגזירה שעליה היתה התקנה, כגון בברוך ה' לעולם ויראו עינינו, אע"פ שנראו הפסק בין גאולה לתפלה, כיון שתקנוהו הראשונים על דבר, אע"פ שבטל הדבר, התקנה לא זזה מקומה. וכן בקידוש בבית הכנסת. וגם כי יש בזה פרסום גדול וקדוש השם והודאה לשמו יתברך לברכו במקהלות, כדכתיב (תהלים סח) במקהלות ברכו אלהים. ואין בזה משום ברכה לבטלה, כיון שמסדרין שם הברכות בפני כל העם בקיאים ושאין בקיאים. ודומה לזה מה שנהגו הראשונים להדליק נרות של חנכה בבית הכנסת כדי לפרסם הנס בפני כל העם, ולסדר כל הברכות לפנייהם, גם שיצאו ידי חובתם הרואים שאין להם בית לברך שם".

אמנם שאר הראשונים ס"ל שלא להפסיק בפסוקים אלו שלא יהיה הפסק בין גאולה לתפלה, ואפשר שגם מפאת החתימה לא רצו לאומרם שהרי לא כתובה בתלמודין (אם כי אפשר לומר להיפך, שכל הסתייגותם הוא מפני ההפסק בין גאולה לתפילה, הא לאו הכי היו אומרים אותם למרות החתימה).

הרמב"ם בהלכות תפלה (סוף פ"ז), כתב:

"ובתפלת הערב קורא קרית שמע ומברך לפנייה ולאחריה וסומך גאולה לתפלה ומתפלל... ואע"פ שמברך השכיבנו אחר גאל ישראל אינה הפסקה בין גאולה לתפלה, והרי שתיהן כברכה אחת ארוכה". וכאן אין בירור מה חותם לדעת הרמב"ם בהשכיבנו, אולם בסוף ספר אהבה, בסדר התפלות, מופיעה ברכה ארוכה הפותחת בהשכיבנו כלולה ביראו עינינו וחותרמת בא"י המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד. וז"ל הברכה: השכיבנו אבינו לשלום... כדבר

שנאמר הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל ברוך שומר עמו ישראל לעד. ברוך ה' לעולם אמן ואמן. 'ימלוך ה' לעולם אמן ואמן. וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו ה' הוא האלקים ה' הוא האלקים. ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועל כבוד ה' את כל הארץ. ברוך ה' ביום ברוך ה' בלילה. ברוך ה' בבוקר ברוך ה' בערב. ברוך ה' בשכבנו ברוך ה' בקומינו. האל אשר בידו נפשות החיים והמתים אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש. בידך אפקיד רוחי פדית אותי ה' אל אמת. יראו עינינו וישמח לבינו ותגל נפשנו בישעותך באמור לציון מלך אלהיך. ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד, ברוך אתה ה' המולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד."

אח"כ כתב:

"ונהגו מקצת העם להוסיף פסוקין באמצע ברכה זו וקוראין כנוסח הזה: "וירא כל העם ויפלו על פניהם... הושיענו ה' אלקינו וקבצנו... כי לא יטוש [ועוד פסוקים רבים יע"ש] בא"י המולך בכבודו..."

והנה פשטות דבריו שהמולך בכבודו היא חתימת ברכת השכיבנו המקורית, ומאי דאיתא בגאונים שנהגו להוסיף, היינו מה שנהגו מקצת העם להוסיף בה פסוקים באמצע הברכה. ומשמע שדווקא אותם לא ניחא ליה לומר וכדרכו בהוספות מאוחרות, אלא שמכיון שמקצתם נהגו ולא שינו את החתימה אלא שהוסיפו בה פסוקים, כתב את הנוסח אע"פ דניכר מבין ריסי עיניו דלא סבירא ליה, אולם עיקר ברכת השכיבנו היא חתימת המולך בכבודו.

וצ"ע שחתימתה לפי נוסחתו אינה מעין הפתיחה, שבשלמא אם חותם שומר את עמו ישראל לעד, היינו מעין פתיחת השמירה, אבל מה השייכות בין השכיבנו לבין ברוך המולך בכבודו. ועוד שהיכן נמצאת החתימה הזו בכל התלמוד, והרי קיי"ל שהיא תוספת מאוחרת מזמן הגאונים וכמבואר לעיל בגאונים ובראשונים, והרי שיטת הרמב"ם ובית מדרשו היא המחמירה ביותר בברכות, וברכות שאינם בתלמוד אסור לברכם, וע"פ רוב מתנגד לשינויים אפילו בתוך נוסח הברכות, ומנין החידוש העצום הזה למחוק את ברכת שומר עמו ישראל שהיא יסוד ברכת השכיבנו, ולתפוס תקנת גאונים ברכת יראו עינינו.

ואחר התבוננות רבה זה כמה ימים לחומר הנושא ולא העלתי לדבריו מזור בכל הראשונים והאחרונים, עלה בדעתי לתרץ בדרך פשט שתי הקושיות כחדא. ראשית יש לדעת שהגמ' לא התייחסה לנוסח חתימת ברכת השכיבנו אלא לראשיתה, ונקראה בשם "ברכת השכיבנו", כפי שנקראו על שם תחילתן ברכת "אמת ויציב", "אמת ואמונה", ולא נקראו בגמ' ברכת "גאל ישראל" על שם סופן.

עוד יש להתבונן בלשון הרמב"ם הנ"ל (סוף פ"ז), לגבי ברכת השכיבנו: "והרי שתיהן כברכה אחת ארוכה". והנה נראה דקשיא ליה לרמב"ם, מהו שאומרת הגמ' בברכות (ד) שהשכיבנו כגאולה אריכתא דמייא, הרי השכיבנו דידן כולה בקשה פרטית שלנו על שמירתנו מיד המזיקין, ומה השייכות לברכת גאל ישראל שכולה שבח למלכו של עולם, הרי נוסחא דילן היא ברכת בקשה ומפסיקה בין גאל ישראל לתפילה, ואיך יתכן לומר שהיא גאולה אריכתא. ולכן סבירא ליה להרמב"ם שחייב לומר שעיקר הברכה היא המשך של אמת ואמונה גאל ישראל שהיא ברכת השבח, והיינו שכתב "והרי שתיהן כברכה אחת ארוכה". ובזה מתורץ מה שהקשנו שהחתימה לא הוייא מעין הפתיחה, ואדרבה לפי מה שמגדיר הרמב"ם "והרי שתיהן כברכה אחת ארוכה" הרי שהפתיחה היא ברכת גאל ישראל, והיא מעיקר הדין צריכה להיות סמוכה לתפילה בדיוק כפי שבשחרית הוייא ברכת גאל ישראל כולה שבח לבורא עולם ומיד אחריה עומדים ומתפללים. ואם כן הסיום בהמולך בכבודו חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד, היא ממש מעין הפתיחה של ברכת גאל ישראל, ששם אנו מזכירים את גבורתו ומלכותו יתברך כסדר; ומלכותו ברצון קבלו עליהם, מי כמוכה באלים ה', מלכותך ה' אלהינו ראו בניך על הים, ה' ימלוך לעולם ועד, וכן בכללות הברכה. ולכן סובר הרמב"ם שאין לחתום בשם בשומר עמו ישראל לעד, אלא היא כלולה, וחתימתה היא המולך בכבודו.

ואין ליישב כי החתימה "שומר עמו ישראל לעד" היא שבח, והיא המשך הגאולה ששומר עלינו וגאל אותנו. שהרי כל הברכה היא כולה בקשה, וגם הסיום "שומר עמו ישראל לעד" הוא למען הבקשה, כפי שכל ברכות הבקשה באמצע שמו"ע מסתיימות בשבח - חונן הדעת, גואל ישראל וכדו', אולם הן במהותן בקשה, ואינם נקראות ברכות שבח, ועל כן אי אפשר לקרותה גאולה אריכתא, אלא אי אמרינן לברכת המולך בכבודו.

ובזה מתורץ מדוע אין הבדל לרמב"ם בברכת המולך בין שבת לחול, כי היא הברכה ואין בלתה. דבשלמא לשאר המחברים היה קשה מדוע מוסיפין אותה בשבת, וכל אחד הלך ע"פ דרכו, או שלא אמרו כלל, או שאע"פ ששבת אמרוה ותירצו מה שתירצו, אולם ע"פ הרמב"ם קושיא מעיקרא ליתא, כי השכיבנו היא ברכת המולך.

אגב, לפלא, כי עד היום בנוסח אשכנז, בברכת המעריב ערבים, איתא "אל חי וקים תמיד ימלוך עלינו לעולם ועד", מה שלא נמצא בסידורי ספרד, ולכאורה נראה בלא קשר לברכה (וכן בברכה אחרייתא דהלל נוסחת הרמב"ם (הל' מגלה וחנוכה, פ"ג, ה"י): "הללוך ה' אלהינו... בא"י המלך המהולל המשובח המפואר חי וקיים תמיד ימלוך לעולם ועד"). גם מעניין שברכת המפיל חותמת המאיר לעולם כולו בכבודו⁹¹. ומקור נוסח זה בהמעריב ערבים, בסדר רב עמרם (עמ' פג),

91 אפשר שהטעם שמזכירים כבודו בלילה, שאע"פ שעתה לא ניכרת גבורתו יתברך שהרי עתה הכל חשוך, מ"מ אתה המולך בכבודו, או המאיר לעולם כולו בכבודו, ואנו מודים במלכותך גם ללא הארת החמה וגבורתה. עוד

ועיין מחזור ויטרי (סי' קא), ארחות חיים (דין ברכו)⁹², ובטור (ריש סי' רלו).

אחר כתבי כל זאת, ראיתי בקובץ בית אהרן וישראל (ריא) קטעים מחיבורו של רבינו דוד הנגיד השני על סידור התפילה⁹³, ובקשתי מאת העורך הרב יהודה זייבלד שישלח לי את הקטע על ברכת המולך בכבודו אשר לא נדפס עדיין, ובטובו שלח לי את הקטע, ומצאתי סיעתא גדולה לתירוצי בדעת הרמב"ם מתוך דברי צאצאו הנ"ל, ואלו דברי הר"ד הנגיד:

"אחר כך סידרו בלילה ברכה אחרונה אחר אמת אמונה והיא השכיבנו, וכבר נתבארה הסיבה לזה בפ"ז⁹⁴. וכבר נתבארו גם דברי בן עקנין ז"ל בהלכות קריאת שמע שלא יאמר "ברוך שומר עמו ישראל" בחתימה⁹⁵, וכן הובאו דברי הגאונים שבשבת אין אומרים "ברוך שומר עמו ישראל לעד"⁹⁶.

וברכה זו כוללת את הבקשה ממנו שימנע ממנו את היזק היצר הרע, ויכניע וישבור אותו שלא ישלוט עלינו. ותכלית המאמר היא בקשת עזרה לכך, לא שהוא יתעלה גוזר על דבר מה⁹⁷.

והפסוקים שתקנו לקוראם בתוך הברכה, כוללים הודאה שהוא יתעלה נבדל, ובאלהות, וכן בקשה ממנו שיושיענו ויגלה את ימות המשיח שאז יתפרסם ויתגלה עניין עצמותו וייחודו באופן השלם ביותר.

אחר כך אמרו, ואתה הוא בעל היכולת על הכל ובידך נפשות החיים והמתים, כלומר שרוחות עבדיך מסורות בידך, ואתה הוא בורא הכל. והסמיכוהו על מה שאמר איוב (יב, י) "אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש", כלומר שבידו יתעלה נפשות בעלי החיים והמחצבים.

ומה שאמר "ורוח כל בשר איש" הרי הוא רמז על הנפש המדברת, והראיה מדברי דוד ע"ה (תהלים לא, ו) "בידך אפקיד רוחי" וגו'. והעניין בפסוקים אלו

ידוע במקובלים שהלבנה בחינת המלכות, וע"כ מזכירים מלכותו בלילות. ולכן בברכת הלבנה מזכירים דוד מלך ישראל חי וקיים, (עיין בית המדרש, יעלינק, ח"ה, עמ' 194. וכן כעין זה במדרש שוחר טוב. ועיין מדרש חדש, פ' בא, עמ' פב-פג, חמשה עשר מלכי בית דוד כנגד חמשה עשר ימי מילואה. ועיין רמב"ן פ' וישב, סוף פל"ח).

92 מהד' אור עציון עמ' קפא-קפב. לאורך המאמר השתמשתי במהדורת זו.

93 אח"כ נדפס כספר בפ"ע, אולם יש טוענים כי אינו להר"ד הנגיד אלא לנכד רבינו חננאל ב"ר שמואל הדיין, מחותנו של הרמב"ם.

94 צ"ב הכוונה, הלכות ברכת אמת ואמונה ברמב"ם הל' ק"ש הם בפ"א ה"ו-ה"ז (הע' הר"י זייבלד).

95 דבריו הובאו בתכלאל עץ החיים של מהרי"ץ, בשם בסתאן אלהאר, ותרגום דבריו להלן.

96 אלא הפורס סוכת שלום וכו', והרמב"ם לא הביא דעתם (הע' הנ"ל).

97 שאם כן בטלה הבחירה.

ללמדנו שהוא מושל ברוחות הברואים כולם, ובידו היכולת להצילם האחד מרעהו, כמו שאמר דוד "בידך אפקיד רוחי", כלומר כמו שהיה דוד נמלט מהאויבים המבקשים לקחת את רוחו, והיה מבקש מהבורא לפדותו מהם, כמו שאמר "פדית אותי יי". ומה שאמר "אל אמת", כוונתו, אתה הוא בעל היכולת האמיתי להציל. ואומרים, שכמו שאתה הצלת את דוד חביבך, כן תציל אותנו, אומתך, מהיזק השטן. והביאו כתוב ואמרו "ואנחנו עמך" וגו'.

אחר כך ציוונו שכל אחד מאיתנו יאמר פסוק זה, והוא: יי הצילה נפשי משחת וגו'.

אחר כך הביאו פסוקים הכוללים בקשת השגחה ורחמים מקיפים וחלות ההשגחה, אחר כך חתמו את הברכה מענייני אמת אמונה. ואמר רבנו כאן שהיא ברוך אתה יי המולך בכבוד וגו'. ובנוסחת הסידורים ובלשון בני האדם שעמנו היום, ברוך אתה יי המלך נאמן חי לעד וקיים לנצח תמיד ימלוך וגו', והמשמעות שקולה".

והנה דבריו בסוף הקטע: "אחר כך חתמו את הברכה מענייני אמת אמונה", הם סיעתא גמורה למה שהשרשנו בדברי הרמב"ם שהיא ברכה אחת עם אמת ואמונה, ועל כן לא שייך לחתום בשומר את עמו ישראל, אלא בענין הדומה לאמת ואמונה.

עו"ע ברמב"ם (הלכות ברכות, פ"א הט"ז), וז"ל:

"כל העונה אמן אחר ברכותיו הרי זה מגונה, והעונה אחר ברכה שהיא סוף ברכות אחרונות הרי זה משובח כגון אחר בונה ירושלם בברכת המזון ואחר ברכה אחרונה של קרית שמע ערבית, וכן בסוף כל ברכה שהיא סוף ברכות אחרונות עונה בה אמן אחר עצמו".

וכתב רבינו מנוח בפירושו:

"אית דמפרשי דה"ה שחרית ולא הוי הפסק דכגאולה אריכתא דאמי. ואנא אמינא דכיון דפירש הרב של ערבית ולא סתם דבריו לומר אחר ברכה אחרונה של ק"ש, משמע דדוקא של ערבית שיש בה הפסק שאומר אחר גאולה ברכות ופסוקים הרבה, ומשום הכי עונה אמן אחר סוף ברכת השכיבנו, אבל אחר גאולה של שחרית לא יענה אמן אחר עצמו..."

עו"ע ברבינו מנוח שכותב:

"ואע"פ שאנו אומרים ברוך ה' וכו' יראו עינינו בתפלת ערבית, וחותרים המלך בכבודו, וברכה זו אין לה שורש והלכה, אפי' הכי אין בה משום לא תשא, דהא

רבנן בתראי תקנוה והרשות נתונה לכל גדול שבכל דור ודור לתקן ברכה לפי המתחדש לאנשי דורו⁹⁸, דקיימא לן יפתח בדורו כשמואל בדורו. וכיוון שתקנוה בגאולה, כגאולה אריכתא דמיא. ונראה שעל סמך זה סמך גאון ז"ל כשתקן בפדיון הבן ברכה על הכוס ובבשמים מטבע ארוך וכו', ואע"פ שאין לברכה זו עיקר מהגמ', דכי אמרינן (ברכות לג) שהמברך ברכה שאינה צריכה עובר על לא תשא, כגון מי שברך ברכת הנהנין וחוזר מיד וברך אותה ברכה פעם שניה, וכבר יצא ידי חובתו וכו' וכיוצא בהן איכא משום לא תשא, אבל אם יחדשו ברכה על עניין שנתחדש לא שייך בזה למימר שעובר משום לא תשא, והרשות בידו לברך".

עוד יתבאר שיטת הרמב"ם שפירש אחת ארוכה ואחת קצרה על ברכות שקודם ק"ש, ואינה על אמת ואמונה והשכיבנו כפי שפירשו אחרים, שאיך הפכה הברכה הקצרה (השכיבנו) לגדולה שבכולן.

רבינו אברהם בן הרמב"ם (מובא בתחילת מעשה רקח על הרמב"ם), כתב:

"בנוסח ברכה ראשונה שלאחר ק"ש של ערבית, כי שמרנו ומצילנו אתה ובצל כנפיך תסתירנו כדבר שנא' הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל, והיה זה סוף הברכה; ולזה אמר שומר את עמו ישראל לעד, ואין ראוי שיהיה זה בשם ומלכות כמו שאומרים קצת אנשים טועים, כדי שלא תהיה חתימה ושאריתה ברכה אחרת, ויהיה מברך בערב שלש ברכות אחריה, וזה בהיפך ממ"ש המשנה בערב שתים לפניה ושתים לאחריה, ומה שבארתי פה לבלתי חתום בברכה זו [=השיכבנו], הוא מועתק מאבא מארי ז"ל ע"כ".

ואלמלא מה שביארנו בדעת הרמב"ם לעיל, דברי רבינו אברהם בנו מרפסן איגרי, הרי מנהגן של רוב ישראל שברכת השכיבנו חותמת בשומר את עמו ישראל לעד, וא"כ מהו שכתב הראב"ם להניח ברכת השכיבנו העיקרית, ולתפוס הטפלה - יראו עינינו המולך בכבודו, כדי שלא יהיו שלש ברכות; אדרבה תניח את הטפילה ותשאיר על מכונה את הברכה העיקרית. אלא ודאי שהבנתו היא שחתימת שומר עמו ישראל היא תוספת שהוסיפו במשך הדורות לתוספת שמירה, ועיקר החתימה היא שבח וכו"ל.

עו"ע ברמב"ם (הלכות ק"ש, פ"א ה"ז), שכתב: "ברכות אלו עם שאר כל הברכות הערוכות בפי כל ישראל, עזרא הסופר ובית דינו תקנום, ואין אדם רשאי לפחות מהם ולא להוסיף עליהם... כללו של דבר כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות הרי זה טועה, וחוזר ומברך כמטבע". ואלמלא מה שפירשנו בהבנת דבריו, הרי זו סתירה גלויה.

גם בחידושי הרשב"ץ לברכות (ד"ע"ב), הבחין שחתימת הרמב"ם היא המולך בכבודו, אלא שמשמע מדבריו שהיא כשיטת שאר הראשונים שזו ברכה שלישית, וז"ל:

"ואע"ג דצריך לומר השכיבנו וכו'. ואיכא למידק אנן דעבדינן כמאן, דהא מפסקי' בפסוקי דברוך ה' לעולם ויראו עינינו וחותמין בה ואומר קדיש אחריה. ועל כן נמנעו הרבה מן הגדולים שלא לאמרה כל עיקר, וכ"כ בתוספות על רבינו שמואל ז"ל שלא היה אומרה כל עיקר. אבל מי שאומרן סומך על מה שאמרו לקמן דתפלת ערבית רשות. ומ"מ היא בעצמה הויה דבר של תמה שכיון שתקנו בה ברכה למה אינה פותחת בברוך, שהרי אינה סמוכה לברכות ק"ש, דתקנה היתה לומר פסוקים אלו שיש בהם י"ח אזכרות מפני שבתי כנסיות שלהן היו רחוקין מן הישוב והיו מתיראין מלהתעכב שם עד לאחר תפלת ערבית, ולפיכך תקנו להם פסוקים אלו שיש בהן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות של שמנה עשרה, וכשהיו בביתיהן היו מתפללין י"ח. ועל כיון שתקנה היתה לברך אחריהן יש לתמוה מפני מה תקנוה בחתימתה ולא בפתיחה מפני שאינה סמוכה [ע"כ מחי' הרשב"א]. ואפשר שכיון שנקבעה מהטעם שהזכרנו עשאוה כסמוכה להשכיבנו ולא פתחו בו בברוך. או רצו להתקינה במטבע קצר כמו אמת ואמונה שאינה סמוכה ואינה פותחת בברוך, וכמו שנפרש לקמן בפרקין... ובכל ערבית אחר המולך בכבודו נראה שיש לענות אמן, שהרי סוף ברכות הן ואין לחוש להפסק בין גאולה לתפלה שהרי כל אותה ברכה היא הפסק וגם הקדיש הבא אחריה, וכ"כ הרמב"ם ז"ל..."

בביאורו של מהרי"ץ על התכלאל [=סידור נוסח תימן] הנקרא עץ חיים, התייחס לכך באריכות וכתב:

"ברוך שומר עמו ישראל לעד אמן. ה"נ בלא חתימת שם, ואומר אחר זה הפסוקים ברוך ה' לעולם וכו' וחותם בא"י המולך וכו', כ"ה [=כן הוא] בכל התכאלי"ל. גם בסדר התפלות של הרמב"ם. והרד"א [=רבינו דוד אבודרהם] ז"ל כתב שנהגו המון העם לומר פסוקים אחר בא"י שומר עמו ישראל, ותיקנו אחריהם ברכת יראו עינינו, לפי שבימים הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדות והיו יראים להתעכב שם עד אחר תפלת ערבית. והשתא נמי שמתפללים ערבית בבית הכנסת לא נתבטל המנהג הראשון. עוד כתב ט"א [=טעם אחר] לפי שגזרו שמד..."

ובתוס' ברכות דף ב ע"ב, כתבו אהא דתנן מברך שתים לפניו וכו' ירושלמי וז' ברכות היו כנגד שבע ביום הללתיך, ולא קחשיב יראו עינינו דהיה ברכה תקינו רבנן כדי להמתין חבריהם בבהכ"נ שלהם שהיו עומדים בשדה והם מסוכנים מן

המזיקין, אבל בבתי כנסיות שלנו א"צ להמתין לחבריהם בלילה עכ"ל. ועיין עוד בתוס' [ברכות] דף ד ע"ב, פסקא המתחלת וקורא ק"ש ומתפלל וכו', וקשיא לי מהיכן סמכו להוסיף ברכה ג', והא במתני' תנן בערב שנים לפניה ושנים לאחריה, ובגמ' לא זכרו מחלוקת על זה כלום. וגם בירושלמי מייתי לה סמוכות מפ' שבע ביום הללתיך. וא"כ מהיכן סמכו לומר ברכה ג' מה שלא נזכר בגמ' ואין יכולת ביד שום גאון לחדש ברכה אחר חתימת התלמוד כדכתבו הפוסקים. ונ"ל להשיב שהרא"ש ותוס' ז"ל מודים דחדוש ברכה זו לא נזכר בתלמוד, שלכך דקדק הרא"ש בלשונו לומר והמון העם נהגו וכו', הרי דמטי בה משום מנהג, ולשיטתייהו אזלי דס"ל דמברכים אמנהגא כדאשכחן גבי הלל דר"ח דמנהגא הוא ואפ"ה כתב הרא"ש דמברכין עליו כמוזכר בטור סי' תכ"ב, וב"י שם. גם התוס' בברכות דף יד ע"א, האריכו שם דמברכין אמנהגא דמצות יע"ש. ומכאן תדון לדידן דאנן דלא מברכין בהלל דר"ח מטעם דאין מברכין אמנהגא יהיה מה שיהיה וכסברת הפוסקים ורוב הגדולים, א"כ הכא נמי לא מברכין.

והא לך מה שמצאתי להר"א הנגיד בנו של הרמב"ם בריש ס' מעשה רוקח... עכ"ל. וכן מצאתי בס' הלכות והמפרש עליו ס' המזרחי⁹⁹, וז"ל ושנים לאחריה, ראשונה אמת ואמונה, שנייה השכיבנו וכו' וחותרם בה בא"י המולך וכו' עכ"ל. ושוב מצאתי בס' אשל אברהם¹⁰⁰ סי' רל"ו שבארצות המזרח אומרים השכיבנו בלא חתימה אלא מסיימין ביראו עינינו, עיין הטעם בתשובות רשב"ש סי' [ר]נ"ה וסי' שכ"ט עכ"ל. ובס' המנהיג סי' פד כתוב וז"ל, ורבינו שמואל מ"כ מצרפת לא היה חותרם בפסוקים בשם להודיע שאינה ברכה כדתנן ובערב מברך שנים לפניה וב' לאחריה. ויליף לברכות ק"ש שחרית וערבית מקרא דכתיב שבע ביום הללתיך, לכן עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע עכ"ל.

ובגליון התכאל"ל שכתב מהר"ר יחיא בשירי ז"ל¹⁰¹, מצאתי בכתיבת ידו ז"ל, וז"ל (תרגום מערבית¹⁰²): "אמר באגרת גן השושנים¹⁰³, ובכן, ובקשר מה שהזכרתם לנו מהגאון העצום מרנא ורבנא משה שמרו צורו¹⁰⁴ בסידורו שיאמר ברוך

99 רבי זכריה בן שלום החלפוני, המכונה רבי יוחנן מזרחי, מגדולי חכמי תימן בשנות הש'. חלק מן החיבור עם מבוא מקיף אודותיו ראה אור ע"י ר' משה גברא, ב"ב תשנ"ז. דבריו שהזכיר מהר"ץ לחתום בהמולך, נמצאים שם בפ' על ברכות, עמ' ז.

100 רבי אברהם אופנהיים, תוספת על באר היטב, אמ"ד תקי"ד.

101 ראה אודותיו: אהרן גימאני, חבצלת השרון לרבי יחיא בשירי, יד הרב נסים, תשס"ח.

102 תורגם ע"י מו"ר הגר"ש חי אלון שליט"א, וזכות התורה תעמוד לו ולזרעו. אח"כ ראיתי כי גם ר"י קאפח ז"ל תרגמו, ראה הערה סמוכה.

103 כנראה חיבורו של רבינו יוסף נ' עקנין, ראה בועז כהן, REJ לשנת 1936, עמ' 61-52 (כתבים לר"י קאפח ג, עמ' 1387).

104 מוכח שהדברים נכתבו בחיי הרמב"ם, רק שרבי יחיא בשירי העתיקם מכ"י קדום.

שומר עמו ישראל¹⁰⁵, האם נכונה המסקנה שהגיע אליה. ומאן חכים למעבד הכי אלא הוא די רוח קדישין ביה, דשתים לאחריה אמור רבנן ולא שלש. ואנחנו בחיבורנו כשחיברנו סידור התפלות וסידרתי אותה, ושלחתי להם בלישנא דרבנן לחלק מהתלמידים שנשאלו כן. במאמצינו העילאיים בזה החיבור שהזכרתי טעיתי בספק הזה, וסדרתי הפסוקים אשר אחרי השכיבנו, ולא חותמים אחריה בברכה ונעמוד בתפלה. ואולם כאשר הגיע מכתבך וכתבך יידעת אותנו בתיקון הזה שאמרת לנו חזרתי לתיקוני, ותיקנו זאת בחיבור שלנו בהיות שדבריו נראים מדברינו, והראה שלנו על זה הא דגרסי' בברכות אמר מר קורא ק"ש ומתפלל, מסייעא לר' יוחנן איזהו בן העה"ב זה הסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית, ואמרו ואע"ג דצריך לומר השכיבנו בין גאולה לתפלה לא מפסיק הוא דכיון דתקינן רבנן השכיבנו בגאולה כגאולה אריכתא דמיא, ואילו היה כדברינו היה לו לומר ואע"ג דתקינן רבנן השכיבנו ופסוקים דבתרה, ומדלא אמר אלא השכיבנו שמע מינה לבסוף חתם ומלתא חדא היא ולא תרי מילי נינהו, עכ"ל¹⁰⁶.

ואני הצעיר שלחתי לרבני מצרים יע"א, שאלה על הנוהגים לחתום גם בהשכיבנו וגם בברכת יראו עינינו, ואני מחיתי בדבר והחזרתים עתה מחדש למנהג אבותינו הקדמון שלא לחתום בהשכיבנו כמוצג לפניך, והיתה התשובה מאתם נר"ו, וז"ל: עינינו הרואות אשר שאל מעכ"ת על מנהג אשר נהגו קצת קהלות חדשים מקרוב לחתום בברכת השכיבנו, ואח"כ חותמים בפסוקי יראו עינינו, והוקשה בעיני מעכ"ת מנהג זה. הן ידיע להוי למעכ"ת כי עמדנו על הענין בספרן של צדיקים הנמצאים אצלנו קמאי ובתראי, ואשר עלה בידינו דודאי מנהג ארץ צבי וכל ערי תורקיה שאינם אומרים אלא ברכת השכיבנו וחתיתתה ותו לא, הוא הנכון לפום קושטא בנגלה ובנסתר. ואולם הנוהגים לומר יראו עינינו, הסדר הנכון בזה כמנהג החדש הזה, דברכה ג' זו נתקנה בימי הגאונים, והדברים ארוכים אצלינו, וגם לשון הרמב"ם בארנוהו כמשפט. ושלמא דמר יסגא כנפש החו' פה מצרים, חיים יוסף דוד אזולאי ס"ט. חיים אברהם סורנאגה ס"ט, עכ"ל התשובה.

הנה הבאתי לך כאן סברת ראשונים ואחרונים מסכימים על הענין, והכרעת שני מאורות ישראל רבני מצרים יע"א הולכים ומסכימים למנהג החדש הזה

105 ללא שו"מ.

106 ד"ק בסוף צ"ע, שהרי היא לכ"ע תקנת גאונים, ואיך תתייחס הגמ' לתקנה שתוקנה לאחר סיום חיבור התלמוד, ואדרבה הוי ראייה להיפך שדווקא השכיבנו יש לומר, ומכאן בעצם מתחילה קושיית כל הראשונים מהיכן יצא יראו עינינו והגמ' לא מתייחסת אליו כלל, לא שהקושיא תהפך לתירוץ וקושיא על המקשים. אולם ע"פ מה שייסדנו בביאור הדברים תתישב התמיהה.

שחידשנו לחזור למנהג אבותינו שלא לחתום זולתו בסוף, ומי יערב אל לבו לעשות מעתה היפך מנהג אבותינו והרמב"ם מאריה דאתרין, ויכניס עצמו בספק ברכה כמו שהוכחנו למעלה משמן של ראשונים ז"ל."

והנה בלשון תשובת החיד"א ורעהו הדבר לא ברור שהסכימו עם מהרי"ץ, ועמד על זה כבר בהערות ענף חיים, לרבי אברהם אלנדאף (שנדפסו בסוף התכלאל) וכתב:

"הנה לכאורה נראה מפשטות לשון תשובת הרבנים הנז' ז"ל, דהנכון הוא לחתום בשומר עמו ישראל לעד, וגם בהמולך, מדקאמרי דברכה ג' זו נתקנה בימי הגאונים. אמנם קשה ממאי דקאמרי לעיל דהסדר הנכון בזה המנהג החדש הזה, דאין זה אלא מורה באצבע לומר שכפי המנהג הזה אשר נתחדש עתה הוא הנכון וכפי מה שהבין ופי' הרב המחבר ז"ל וכן עיקר. ואין להקשות עוד ממאי דנקטו בלשונם הטהור דברכה ג' וכו', ולומר דמשמע דס"ל דהנכון הוא לחתום בשתייהן דאז הויא יראו עינינו ברכה ג' דליתה. דמאי דנקטו ברכה ג' סירכא דלישנא דהפוסקים הסוברים שהיא ברכה בפע"ץ [בפני עצמה] הוא, ולא בדיוקא נקטו למילף מינה דס"ל כוותיהו. אלא דהעיקר הוא כפי מה שכת' לעיל דהנכון כפי המנהג החדש הזה אשר חידשו עתה כפי מה שבא בשאלה שלא לחתום כ"א בהמולך דוקא, נ"ט משום שהיא תקנת גאונים וקי"ל דאין להוסיף ברכה שלא נזכרה בתלמוד, ע"כ נכון לכללה בהשכיבנו ולחתום בהמולך ולא בשתייהן, דבערב שתים אמרינן ולא שלש, וזהו ביאור דבריהם ז"ל כפי מ"ש הר' ז"ל. דאלת"ה א"כ מאי האי דקאמרי דנתקנה בימי הגאונים ומה בא להשימענו, וכי נתקנה בימי הגאונים מאי הוי, אלא ודאי הגמור דכונתם רצויה לומר דהנכון הוא כפי המנהג החדש הזה אשר זכר הר' המחבר בשאלה, דהיינו שכוללם בברכת השכיבנו וחותרם חתימה א' בהמולך. ואף דכ"ז פשוט להמבין, להיות שראיתי מקשים ובאים לפרש דבריהם הפך המכוון הוצרכתי לגלות פי' דבריהם ז"ל על נכון כפי הנלע"ד הקצרה כי היכי דלא תיקשי על דברי הרב המחבר ז"ל, והבוחר יבחר בעצמו. שוב עיינתי בס' ברכ"י סי' רל"ו, וראיתי שהאריך קצת בענין דומה לזה, וממשמעות דבריו ז"ל נראה ברור שכך היא דעתו בכאן כמש"ל כאשר עין בעין יראה המעיין, וצ"ב.

עוד עיין שו"ת הרשב"א (סי' יד), וז"ל:

"שאלת, אי זו היא ברכה שניה שלאחר קרית שמע של ערבית, שומר ישראל או המולך, אם היא שומר ישראל מפני מה אין אומרין בה בא"י, ואם המולך, מפני מה אין אומרין אותה בלילי שבתות.

תשובה: זו אינה שאלה, דברכה שנייה היינו השכיבנו, והיא סמוכה לברכה ראשונה שהיא אמת ואמונה, ולפיכך אינה פותחת בברוך וחותמת היא בברוך, שהרי חותמין בו בא"י שומר עמו ישראל. אי נמי ברוך אתה ה' הפורס סוכת שלום. ועליה הוא שאמר בגמרא שאינה מפסקת בין גאולה לתפלה, דהשכיבנו כברכה אריכא דמיא. אבל ברכת המולך אינה מכלל הברכות של קרית שמע, דשתים לאחריה אמרו ולא שלש. אלא אותה ברכה יש בה שמונה עשרה הזכרות, ונתקנה בימי השמד שגזרו שלא להתפלל ועמדו ותקנו אותה ברכה שיש בה שמונה עשרה ברכות שבתפלה ואף על פי שבטלה גזרה נשארה אותה ברכה ביד הדורות, ועל כן יש מקצת מן הגדולים שאין אומרים אותה לא בשבתות ולא בחול, כדי שלא תהא מפסקת בין גאולה לתפלה."

ביאור כגאולה אריכתא דמיא

בשבלי הלקט (ח"א סי' נא), בשם הראב"ד בעל האשכול¹⁰⁷:

"שמעתי מר' יצחק בן מרן לוי זצ"ל שהיה אומר דרך אגדה, מפני מה אמרו רבותינו השכיבנו כגאולה אריכתא דמיא, מפני שאבותינו כאשר הזהירם משה ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר, והיו מובטחין על הגאולה והיו אוכלין הפסח כמו שכתוב וככה תאכלו אותו, והיו מבקשין רחמים ואומרים השכיבנו ה' אלהינו לשלום וכל הברכה שהיא רחמים על שמירת המקום, ולכך אמרו כגאולה אריכתא דמיא, שבעת הגאולה אמרו, והיו צריכין לומר ושמור צאתנו ובואינו מעתה ועד עולם. והיו אומרים לי טעם מפני מה אנחנו אומרים פורש, ואינו ברור ביד".

בספר המכתם ברכות¹⁰⁸, כתב:

"כיון דתיקון רבנן השכיבנו כגאולה אריכתא דמיא. דהאי אית בה גאולה משדים ומכל דבר רע, וישמור צאתנו ובואינו, וכיון דאית בה נמי גאולה, כגאולה אריכתא דמיא".

תר"י פירשו כגאולה אריכתא דמיא:

"והטעם שאינו הפסקה מפני שהשכיבנו מעין הגאולה הוא, שבשעה שעבר השם לנגוף את מצרים היו מפחדין ומתפללין לבורא לקיים דברו ושלא יתן המשחית לבוא אל בתיהם; שדרך הצדיקים שיראים תמיד שמא יגרום החטא,

107 עיין באשכול הלכות תפלה, ובשבה"ל הנוסח מתוקן יותר.

108 גנזי ראשונים, עמ' רסג.

וכנגד אותה התפלה התקינו לומר השכינו שיצילנו השם מכל דבר רע, וישמור צאתנו ובואנו; וכיון שהתקינו לאמרו כנגד מה שהיה בשעת הגאולה, אמרו דלא הוי הפסקה דכגאולה אריכתא דמיא".

הרא"ה כותב:

"ולפי זה תמה במה שנהגו לברך אחר השכיבנו ולומר ברוך ד' לעולם ולהפסיק בקדיש. וקבלנו דתקנת ראשונים היתה משום דקיי"ל אליבא דהלכתא תפלת ערבית רשות, והיו בתי כנסיות שלהם רחוקים והיה טורח להתעכב שם ולהתפלל שמנה עשרה לאחר שחשיכה, וקבעו מטבע זה שיש בו שמנה עשרה הזכרות כנגד שמנה עשרה ברכות, ואחר כך מי שמזדמן לו ורוצה להתפלל בביתו תפלת ערבית הרשות בידו. הילכך האידנא נמי כיון דקימא לן תפלת ערבית רשות, כל היכא דאית ליה ניחותא במילתא מצי לצלויי תפלת ערבית ברישא ולבתר הכי קרית שמע".

אגב, משמע שלא היו מתפללים מוקדם כשיטת רבי יהודה.

בנימוק"י על ברכות¹⁰⁹, כתב שגירסת הרי"ף כתפילה אריכתא דמיא, ולא גאולה אריכתא, וזה מסייע לשיטת הרמב"ם והרי היא ברכה אחת. וז"ל:

"וכתב רבינו אלפסי ז"ל, ואע"ג דצריך לומר השכיבנו בין גאולה לתפלה, לאו מפסיק הוא, דכיון דתקינו רבנן השכיבנו בין גאולה לתפילה כתפלה אריכתא דמיא. ובתפלת שחרית נמי בעי למסמך גאולה לתפלה, ואע"פ שבתחלה אומר יי שפתי תפתח, כיון דתקינו רבנן יי שפתי תפתח בתפלה כתפלה אריכתא דמיא".

אמנם בתוס' הרא"ש כתב:

"ומנהג זה פשט משום שבימים הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדה והיו יראים להתעכב שם אחר תפלת ערבית, ותקנו להם פסוקים אלו שיש בהם י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות של שמנה עשרה, ותקנו אחריה ברכות יראו עינינו, והשתא נמי שמתפללין תפלת ערבית בבית הכנסת לא נתבטל כמנהג הראשון. ויש מן הגדולים שנהגו שלא לאומרן, **והאומרים אותן נותנים לדבריהם טעם שאין בו ממש**, ואומרים כיון שנהגו לומר כן הוי כגאולה אריכתא".

ראשית, משמע מדבריו שזוהי תקנה קדומה, שתקנו כן למאחרים שלא ישארו לבד בשדה, שאם זו תקנה קבועה (לא לשם המאחרים) מה הרווחנו, בשלמא מעין שבע היא ברכה

לאחר התפילה כדי שיתעכבו ויסיימו כולם ויחזרו יחד, אבל אם היראו עינינו הוא קודם תפילת עמידת של ליל שבת, וכולם בין כך אומרים אותו, מה יושענו זה למאחרים.

עוד משמע מסיפא דדבריו שלדעתו עדיף לא לומר את היראו עינינו. ודבריו צ"ע משאר ספריו שמשמע שהיא תקנה מאוחרת לא קדומה. וגם משמע שהיה אומר אותה.

חתימת בורא נפשות רבות

בתר"י (סוף פרק כיצד מברכין) כותב:

"ובירושלמי חותם לה [=לברכת בנ"ר] בשם ומסיים הכי: בורא נפשות רבות וחסרונם על כל מה שבראת בא"י חי העולמים. ונראה למורי הרב נר"ו שזה מטבע קצור [קצר] הוא, וכיון שלא הוזכר בתלמוד שלנו לא נחתום בשם מספק, ונכון לומר חתימת הברכה בלא שם, ונימא... ברוך חי העולמים..."

ובהערות מגיד תעלומה מהבני יששכר תמה על זה, וז"ל:

"הן אמת שכך הוא המוסכם בראשונים והאחרונים, אבל אחכה לידע טעמים, דהרי ברכת בנ"ר מוזכרת במשנה ובגמ' רק שאינו מפורש כל הנוסח, ובירושלמי מפורש כל הנוסח למה לא נעשה כירושלמי כיון דאין חולק בגמ' דידן; והרי ברכת הנותן ליעף כח אנחנו אומרים ע"פ המדרש (ילקו"ש תהלים תשב) ואינו מוזכר בגמ', ורבים חשו לברכת ברוך שפטרני, וברכת אשר צג ואינם מוזכרים בגמ', מכל שכן בנידון דידן בסיום הברכה המוזכרת בירושלמי לחתום בשם".

וכל זה בא לו מחמת היותו בן עדות אשכנז, שכפי שהוכחנו נהגו במשך הדורות לברך הרבה ברכות נוספות.

מרן הב"י (סו"ס רז) העיר על מה שכתבו הרא"ש והטור ע"פ הירושלמי לחתום בברכת בורא נפשות בא"י חי העולמים, שתר"י כתבו שמכיון שלא הוזכרה חתימה בתלמוד שלנו הנכון לחתום ברוך חי העולמים בלי שינוי, וכ"כ הרשב"א בתשובה שכן ראוי לנהוג ע"כ.

וכן למד מזה מרן הב"י בסי' קכז, לענין חתימה במודים דרבנן, שאף שבירושלמי איתא שחותם בא"י אל ההודאות כיון שבגמרא שלנו לא נזכר לחתום בשם, יש לחתום ברוך אל ההודאות, וכעין מ"ש תר"י בדין בנ"ר הנ"ל.

גם בשו"ת הרדב"ז (סי' תשט), נשאל מאי טעמא קרינן לברכת בורא נפשות, לא כלום. ובסוף דבריו כתב:

"ובירושלמי חותמים בה בשם ולא נהגו כן, וכן ראוי כיון שלא הוזכר בתלמוד שלנו אין לחתום בה, וכן כתבו הראשונים ז"ל".

ועיין בתשובות הרמב"ם¹¹⁰, ששאלוהו, יש מי שאומר בא"י חי העולמים, האם זה מותר, שהרי לא הוזכרה בה חתימה. והשיב להם: "ובורא נפשות רבות אין בה חתימה, כמו שכבר ראינו שכתבנו לשונה בחיבור". ועיין אבודרהם, הלכות ברכות, ריש השער השלישי.

ברכת המקנח ידיו בעפר לנקיות

כתב הפרדס ממונתשון בשער תשיעי (עמ' סט):

"ושאלתי את פי מורי הרב [=בעל המכתם] נ"ר, המקנח ידיו בעפר או בקסמית, אם חייב לברך ומה מברך. והשיב לי, שחייב לברך על נקיות כפים, דכתיב ארחץ בנקיון כפי. ואסקינא בברכות (טו א) דעפר וקסמית איקרי מילתא דמינקי. ואחר כך ראיתי לרב ר' יום טוב אל שבילי ז"ל, שכתב, המנקה ידיו בעפר וקסמית חייב לברך על נטילת ידים, דאין נוסח ברכה משתנה לעולם. ושאל להרשב"א אם נכון דבר זה אם לא, והשיב ז"ל דאינו נכון! שאינו ראוי לברך על נטילת ידים, שאין כאן לא כלי ולא מים, אלא מברך על רחיצת ידים. ודברי מורי הגאון עיקר כמו שכתבתי".

ברכת על רחיצת ידים למים אחרונים

כתב הראב"ד:

"שמעתי בשימושי הגאונים הקדמונים, שכתבו על המים האחרונים ברכה על רחיצת ידים" (השגות הראב"ד, הלכות ברכות, פ"ו ה"ב). ובתמים דעים (סי' סו): "שמעתי כי יש בפסוקות של ראשונים, על המים הראשונים מברך על נטילת ידים, והאחרונים מברך על רחיצת ידים".

ובשבלי הלקט השלם (סי' קמט): "ורב יהודאי גאון פירש שאין טעונין ברכה שלא ניתקנו אלא משום מלח סדומית".

"ועוד שאלו [אנשי קירואן מרב שרירא גאון] כשנוטלין ידיהן באחרונה למה אין מברכין. והשיב. כך אמרו חכמים (חולין קה ע"ב) מים אחרונים חובה ואין טעונין ברכה" (אוצה"ג ברכות, עמ' 128-127, וראה שם ציונים נוספים).

ברכת משביע רעבים

כתב המרדכי בסוף מסכת ברכות (אות ריז):

"מצאתי בספר הפרדס אשר סדר רש"י, כשהוא מברך ברכת המזון לעצמו, יחיד אינו מתחיל ברוך משביע רעבים, כדמשמע בירושלמי (ספ"א) גבי ברכות הפותחות בברוך, דקאמר הרי נברך והדר פריך הרי הזן, קשיא. משמע דיחיד מתחיל בהזן ואין אומר שום דבר קודם".

ופירש הרמ"א בהגהותיו על אתר:

"הרי נברך הרי הזן קשיא. פי' הירושלמי מקשה, הרי ברכת נברך היא סמוכה לחברתה שהרי מברכין אותה אחר ברכת המוגמר, וא"כ למה היא פותחת בברוך, שהרי כשהם עשרה מברכין נברך לאלהינו, הרי מתחיל בברכה. ומשני לפי שפעמים אין אומרים אותה כשאין שם עשרה. וכיון שאין לה קביעות להיות אחר מוגמר מתחלת בברוך. וסברא זו תמצא בתוס' דכתובות, דף ח. והדר פריך והרי הזן, פי' דממ"נ היא סמוכה לחברתה, אם מברכין בעשרה היא סמוכה לברכת הזן, ואם אין שם י' היא סמוכה לברכת מוגמר. ומסיק הירושלמי קשיא. כן פירש לי מורי ש"ן..."

ועיין שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ח"ג¹¹¹, שכן הוכיח מהר"ם מרוטנבורג מהירושלמי.

תשב"ץ קטן (סי' תסז): אמרינן בירושלמי (ברכות פ"א ה"ה) כל ברכה הסמוכה לחברתה אינה פותחת בברוך, ומקשינן והלא נברך שאכלנו סמוכה ופותחת בברוך, ומשני שאם לא היו אוכלים רק שנים לא היו אומרים נברך, ומיכאן אומר מהר"ם כששנים אוכלים, או אחד, אין להם לומר ברוך משביע רעבים, כי מה לי לומר נברך לשנים, ומה לי לכל אחד לומר ברוך משביע רעבים, ברוך משקה צמאים, אלא אומר ב"א יי מ"ה הזן את העולם וכו', עכ"ל. ועיין ראבי"ה סי' קסח. ועיין בטור, ריש סי' קפז וד"מ.

משמע מדברי הירושלמי והראשונים הנ"ל, שכל שהברכה פותחת בברוך אפילו ללא שם ומלכות, צריך שיהיה לה עיקר, דאל"כ ברכת המזון לא היתה פותחת בברוך.

אולם המחזור ויטרי וכלבו ועוד ראשונים סבירא להו שאפשר לפתוח בברוך משביע רעבים, ויתכן דהם ס"ל שמכיון שאין בה שם ומלכות כלל לא משליכה על ברכה דאית בה שם ומלכות, ואת הראיה מהירושלמי אפשר שידחו, דמכיון שאם יש עשרה, אומרים ברוך אלהינו שאכלנו, נחשבת כברכה תמיד, משא"כ ברוך משביע רעבים שלעולם לא יאמרו בה לא שם ולא מלכות.

111 מהד' מכון ירושלים, עמ' קכה, מספר סיני לאחי המהר"ם בשם רבי סעדיה חתנו דמהר"ם.

ברכת נר שבת ויו"ט

ברכת נר שבת, היא ברכה שלא כתובה בתלמודין. ועיין תשובות הגאונים שערי תשובה (סי' צא-צב), ותשובות רב נטרונאי גאון (ח"א, סי' סו), ועיין ברמב"ם, ריש פ"ה מהלכות שבת.

מדבריהם משמע שלמרות שהברכה לא נכתבה בתלמוד יש לאומרה, אולם מוכרח לומר לשיטת הרמב"ם שכה התנגד לברכות מחודשות (ראה להלן) שהיא חובה ע"פ כללי התלמוד.

גם בהלכות ברכות (פי"א הי"א-י"ב), מנה הרמב"ם את ברכת נר שבת כאחת הברכות החיוביות על המצוות, וז"ל:

"כל העושה מצוה בין שהיתה חובה עליו בין שאינה חובה עליו אם עשה אותה לעצמו מברך לעשות, עשה אותה לאחרים מברך על העשייה, כיצד לבש תפלין מברך להניח, נתעטף בציצית מברך להתעטף, ישב בסוכה מברך לישיב בסוכה, וכן הוא מברך להדליק נר שבת, ולגמור את ההלל..."

ועיין בהערות איי הים על שערי תשובה הנ"ל, להגאון רבי ישראל משה חזן, שהביא תשובת ר"ת (לרבינו משולם) בספר הישר, סי' מח (אות ו): "ותמיה אני עליך שאתה מאמין לפי טעותך לרב יהודאי להתיר נדה לבעלה שהיא בכרת, ולרב שרירא להגבות לב"ח ממטלטלי דיתמי, ואינך מאמין לרב עמרם שמפיו אנו למדין כל ברכות ותפלות, כגון ברכות מפטיר ורוב ברכות שאינן לא בתלמוד ולא במסכת סופרים, לברך על הדלקת הנר בשבת... ועוד ראייה לברכה, שכן כתב בהלכות גדולות, המדליק נר חנוכה ונר שבת, תחילה מדליק נר חנוכה, דאי מדליק נר שבת ברישא איתסר ליה. מכלל שהוא מברך, שאם אין ברכה קבלה מניין", ועוד האריך ר"ת שמוכרחים אנו לקבלת הגאונים והסבוראים, שהרי מהתלמוד בבלי עצמו מוכח כמה פעמים שתורת א"י עדיפא, וא"כ נעזוב את התלמוד בבלי וניזיל בתר תלמוד ירושלמי - "אלא מנהגו תורה הוא, ומנהגים בבבלי ע"פ חכמי א"י שהן עיקר ההוראה, ולפיכך יש לסמוך על גאונינו ועל רבנן סבוראי". וגם מדבריו משמע שכיון שדברי הגאונים דברי קבלה הן, מוכרח לומר שכן קבלו מהאמוראים¹¹².

112 בכלל ר"ת הקל וחיזק את המנהג שגם נשים תברכנה על מספר מצוות עשה שהז"ג שנהגו לעשותן, משא"כ הרמב"ם דעתו דשוו ברכה לבטלה. אולם לפלא כי גדולי הראשונים הספרדים (הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א והר"ן) נקטו בזה כר"ת, ועיין ב"י, או"ח, סי' תקפט, שהביא את הדעות בזה, וכתב שהמנהג הרווח לברך אלא שלא כדאי. וכן נהגו בזה הרבה ספרדיות ובבליות לברך על הלולב בסוכות (ובכללם מרת אמי ע"ה), בפרט שמרנן החיד"א והגר"ח חיזקו את המנהג הזה. אולם הגרע"י ז"ל בחזקת ידו כמעט ביטל את המנהג הקדום הזה אצל הספרדים. והדברים ידועים ומפורסמים, ואי"צ להאריך.

אולם בספר מצות זמניות לרבינו ישראל ב"ר יוסף הישראלי¹¹³, כתב:

"וצריך להשתדל בהדלקת נר שבת... ומזה הטעם חייבו הגאונים לברך על הדלקתו להדליק נר של שבת".

עוד כתב רבינו תם בספר הישר:

"וכמה ברכות מצאנו בסדר ר' סעדיה, ברוך המרבה שמחות. ובהלכות רב יהודאי גאון - אשר צג אגוז וכיוצא בהן הרבה, אע"פ שאינן כתובות, וכ"ש שכתובה בספרי אגדה ובדרשות שדורשין בשבת, וכל השומע ישחק לו, וכל העוקרה יעקר".

מבואר בדבריו שהברכות הכתובות בדברי הגאונים וכ"ש בדברי המדרש יש לאומרם ללא חשש. יתכן כי סברתו שבוודאי אין הברכות המצאה דילייהו אלא מסורת שמסרו והעבירו לנו. או שסבור כשיטת או מעין שיטת רבותינו הנ"ל.

ועיין בתוס' דשבת (שם, ד"ה חובה):

"יש שרצו לומר שמכיון דאמרינן נר בשבת חובה, אין לברך עליו כדאמרינן (חולין קה, א) מים אחרונים חובה ואין טעונין ברכה. ואומר ר"ת דשיבוש הוא, דלא דמי למים אחרונים דלא הוי אלא להצלה בעלמא, אבל הדלקת נר היא חובה של מצות עונג שבת, וכמה חובות הן דטעונין ברכה... ובסדר רב עמרם יש, המדליק נר בשבת מברך אשר קדשנו כו".

משמע מסיפא דדבריו שוב, שמכיון שנמצא בדברי הגאון רב עמרם, ודאי יש לברך אותה דדבריהם דברי קבלה.

גם התוספות בפסחים¹¹⁴ כותבים (ככה"נ בהשראת דברי ר"ת הנ"ל): "ובכמה דברים אנו סומכין על ספרים חיצונים ומניחין גמרא שלנו", והביאו מספר ראיות שסומכין על מסכת סופרים ומסכת שמחות וכדו' הלכה למעשה, ומניחים את דברי גמרתנו. משמע שלא ראו בתלמוד בבלי כמסמך סופי לכל עניין.

בשבלי הלקט (ערוגה א, אות נט) כתב:

"והמדליק נר שלשבת צריך לברך. מאי מברך, אשר קידשנו במצותיו וציונו להדליק נר שלשבת. היכן ציונו, מר בר רב אויה אמר מלא תסור, רב נחמן בר יצחק אמר משאל אביך ויגדך".

113 מהד' רמ"י בלוי, עמ' תיט.

114 מ' ע"ב, ד"ה אבל. הובאו דבריהם גם בב"י, הלכות ר"ח, סי' תכה.

משמע מלישניה שכך הוא נוסחתו בגמרא. אולם בסדר רב עמרם (השלם, כד ע"ב) ובתשובת רב נטרונאי גאון שצוינה לעיל, ובספר העיתים לרבינו הברצלוני שדבריו דברי הגאונים (עמ' 19), משמע שלמדו כך מתוך דברי הגמ', ולא שהיא נוסחתם בה.

הראב"ה (שבת ס" קצט), מביא בשם ירושלמי פרק ה' ה' ה' "בלילי שבת אומר אקבו"צ להדליק נר לכבוד שבת". וכן הוא באור זרוע, הלכות ערב שבת (ס"א). ולפנינו ליתא. ועיין בהערות רש"ק מירסקי לשבלי הלקט שם, ובמאמרו של רב"מ לוין, לתולדות נר של שבת¹¹⁵.

אולם בספר הפרדס לרבינו אשר ב"ר חיים ממונטשון, ריש שער תשיעי, כתב:

"... ולא מיבעיא מצות עשה מן התורה אלא אפילו מצוה דרבנן חייב לברך קודם עשייה... ויכול לומר המברך אקב"ו ואפילו על מצוה דרבנן. ואקשינן במסכת שבת בפרק במה מדליקין (כג א), והיכן ציונו, ופריק רב אויא אומר מלאו דלא תסור. רב נחמן אמר שאל אביך ויגדך זקיניך ויאמרו לך. הילכך מצות עשה מן התורה או מדברי סופרים כגון מקרא מגילה או הדלקת נר חנוכה או הדלקת נר שבת או עירובין מברך עליהן כמו על מצות עשה שבתורה כדמוכח במסכת שבת בפרק במה מדליקין".

ולפי דבריו מבואר, שהכלל היוצא מן התלמוד בזה, שכל מצוות עשה דרבנן מברכים, ואף דלא כתיב בהדיא לברך על הדלקת נר שבת, נלמד זה מן ההיקש דנר חנוכה ועירובין, דמאי שנא האי מהאי.

ועיין בלשון אבודרהם, שהובא בריש מאמרנו זה, שגם מדבריו משמע שהדלקת נר שבת היא מצוה מד"ס.

עוד כתב האבודרהם (עריבת של שבת, עמ' קעג):

"וכתב הרב רבינו גרשון בן רבי שלמה, הדלקת נר בשבת היא חובה, מפני שהיא מכלל ענג שבת. ועוד אמרינן (שבת כג, ב) נר חנוכה ונר ביתו, נר ביתו עדיף. נר ביתו וקידוש היום, נר ביתו עדיף משום שלום ביתו, וכיון דחזינן דעדיף וקודם מקידוש היום שהוא דבר תורה, ומנר חנוכה שהוא פרסומי ניסא, שמעינן מינה מצוה גדולה היא וחובה לעשותה, ומברכין על הדלקתה בא"י אמ"ה אקב"ו להדליק נר של שבת. אבל הדלקת נר יום טוב לא נהגו לברך, שאינה מצוה וחובה כמו בשבת, שהיא מכלל ענג שבת, אבל ביום טוב שמחת יום טוב מצאנו, ענג יום טוב לא מצאנו, עד כאן.

ובעל משמרת המועדות כתב, שצריך לברך על הנר בלילי ימים טובים. וכתב הרא"ש כי בלילי יום הכיפורים צריך לברך על הנר כמו בשבת משום שלום הבית¹¹⁶.

נראה מדברי רבינו גרשון ב"ר שלמה, שמטרתו לומר כי חיוב ברכה על הדלקת נר בשבת הוא חיוב מדברי רבותינו למרות שלא כתובה בתלמודין.

עוד יוצא מדבריו חידוש גדול, כי עונג שבת גדול משמחת יום טוב, ולפ"ד לכאורה יהיה חיוב לאכול בשר ולשתות יין מדינא בשבת. ועיין ברמב"ם (הל' שבת, פ"ל, ה"י), ובהלכות שביתת יום טוב (פ"ו, ה"ט"ז), שכן משמע מדבריו¹¹⁷.

כמו כן לגבי הדלקת נר ביו"ט, גם מהרמב"ם, ריש פ"ה מהל' שבת משמע שהחיוב הוא רק בשבת, ואילו בהלכות שביתת יו"ט לא הזכיר מחיוב הדלקת נר ביו"ט. ועיין בהל' שבת שם, בהגה"מ "וכן ביו"ט נהגו להדליק וכן איתא בירושלמי פרק המביא כדי יין, המדליק נר ביו"ט צריך לברך אקב"ו להדליק נר של יו"ט. ובפרק הרוואה ירושלמי גרסינן, להדליק נר לכבוד יו"ט, ודכוותה בשבת אומר לכבוד שבת". אולם בירושלמי שלפנינו ליתא, והובא בראבי"ה ס' קצט. עוד ציינו בספר המפתח: ארחות חיים, דין הדלקת הנר בע"ש, אות א; מנהיג הל' שבת, ס' יז; מושב זקנים מבעלי התוס', פרשת אמר (כד ב).

ועיין בב"י (ס' רסג) שכתב:

"כתוב בהגה"מ פ"ה, ובמרדכי פרק במה מדליקין (ס' רעג), דאיתא בירושלמי דגם ביו"ט צריך לברך להדליק נר של יו"ט. ונראה דביוה"כ בלא שבת אין מברכין

116 נלע"ד להסביר כי הרא"ש ס"ל שכמו שבשבת אסור להדליק את הנר ולכן מדליקין קודם השבת, ועל כן גם מברכים, א"כ ה"ה ליום הכיפורים שאסור להדליק את הנר. אולם ביו"ט דשרי להדליק לצורך אוכל נפש, למה ידליק ויברך קודם (ומצאתי סברא זו בארחות חיים, ריש הלכות הדלקת הנר, ומקורו מהמנהיג, ס' יז). אולם מהב"י שהובא להלן משמע שאם הרא"ש סובר כן ביוה"כ ק"ו ביו"ט.

אגב, בפירוש רבינו יעקב אמשאטי על הרמב"ם (המכונה פי' קדמון ממצרים, ונדפס מכ"י בספר גנוזות הרמב"ם ובית מדרשו, ירושלים תשפ"א) הלכות שבת פ"ה, כתב: "ובפרק ל' יתבאר שכיבוד שבת והעונג בו שתי מצוות מדברי סופרים. ומכלל עונג שבת הדלקת הנר, שהנר משמח הנפש מפני שהוא מינה, שנאמר נר אלהים נשמת אדם, לפיכך הוא חייב בהדלקת נר שבת". לפי דבריו יוצא שאין מקום לצאת יד"ח בחשמל וכדו', כפי שיש רצו לטעון שאם כל הענין משום שלום בית שיהיה אור במקום שאוכלים, יש מקום לצאת בחשמל, כי לפי פירושו דווקא בנר. ואם כי פשט הגמ' דהוי משום שלום בית, הרמב"ם לא מזכיר כאן טעם זה, וכותב דהוי מדין עונג שבת. ובפרק ל, ה"ה, מבואר דנר שבת הוי מדין כבוד שבת. אולם בסוף הלכות חנוכה, הזכיר במפורש שנר שבת הוי טעמא משום שלום בית. ושמא כשיש נפ"מ מה עדיף, נר חנוכה דהוי פרסומי ניסא, או נר שבת דהוי עונג וכבוד, מ"מ נר שבת עדיף מכיון שיש בו גם שלום בית, והקב"ה הסכים למחות שמו על המים למען שלום בית, לכך מטעם זה הוא עדיף על פרסומי ניסא, אף שהוא טעם שבדרך כלל עדיף על שאר דברים.

117 ובמ"א כתבתי וציינתי ראשונים ואחרונים האם יש דין שמחה בשבת, ועיין שו"ת שערי תשובה, ס' ל; תוס' מו"ק, כג ע"ב, ד"ה מ"ד; תר"י על ברכות, דף י"ע"ב מדפי הרי"ף; מנהיג מהרי"ל, סוף הל' יו"ט; שו"ת שאלות חיים, לרבי חיים ירמיה פלנסברג, או"ח ס' ה-ו, ועוד הרבה.

דלא חשו לשלום הבית אלא בשבת. אבל הרא"ש כתב במסכת יומא (פ"ח סו"ס כז) ויראה שיש לברך על הדלקת הנר ביוה"כ כמו בשבת משום שלום הבית".

עוד הביא בספר הפרדס הנ"ל, את המחלוקת בין רבינו משולם לר"ת הנ"ל בענין ברכת נר שבת, והוסיף וכתב:

"ונראה לי שאינו רשאי לשוח כלל עד שיסיים להדליק כל הנרות, כמו בביעור חמץ או בשאר מצוות. ואם שח, חוזר ומברך פעם אחרת...".

נוסח ברכת המעריב ערבים בליל שבת

בתשובות גאוני מזרח ומערב (סי' קז):

"וששאלתם נוהגין למימר בשבת אשר כלה מעשיו [בא"י אמ"ה אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו עונג שבת קדשו מערב עד ערב¹¹⁸ התקין מנוחה לעמו כרצונו, גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור בא"י מעריב ערבים? (סידור רס"ג בשינויי נוסחאות, ובסדר"ע השלם, ח"ב, ד' ע"א, סי' ג, אות ב)].

[תשובה:] אנחנו בישיבה שלנו אין אומר לפנינו בין בשבת בין ביו"ט בין בחול אלא אשר בדברו מעריב ערבים" (אוצה"ג ברכות, יב, א)¹¹⁹.

במשנת הרמב"ם אנו מוצאים מספר תשובות בענין:

"שאלה. ותורנו בדבר שינוי [לשון] הברכות בלילות שבתות ומוצאי שבתות ושכרם כפול.

תשובה: לשנות אותן הברכות בשבתות וזולתן הוא טעות בלא ספק. אך הואיל ומחזיקים בזה הצבור והדבר מביא לידי מחלוקת, ראוי להניחו, לפי שאין בו דופי גדול בדין, וזה השעור של הטעות יש אצל כל צבור מדה כפולה ומכופלת ממנו בעוונות במנהגות שנוהגים בהם ושחושבים אותם לדין, וקשה לבטלם לכן הניחם להימשך. והואיל והם יישארו, ואם לא תתפלל אותם אתה, יתפלל אותם זולתך, הרי יותר ראוי שתתפלל אתה לפניהם. ואין חשש אם תתקרב אל הלשון האמתית, ותתחיל בזו הלשון "בא"י אמ"ה אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה וכלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת. אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת ולמען כהונה עמוסים וכו'". ו[הברכות] שלאחר קרית שמע אין חשש

118 אפשר שבכונה זו נתקנה בזמן הגאונים, אשר היו כופרים שאומרים ששבת מתחילה ביום ולא מהלילה, כדאיתא באגרת השבת מראב"ע.

119 בסדר"ע כה ע"א ובשלם ח"ב דף ד, וספר העתים, עמ' 172, מבואר שהיא תשובת רב נטרונאי גאון. ועיין תשובות רב נטרונאי, ח"א, סי' עא. עו"ע בספר המנהיג, הל' שבת, סי' ב.

גדול בהן. ובמוצאי שבת תתחיל "אשר בדברו מעריב ערבים המבדיל בין קודש לחול וכו'. אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת ואותנו הבדלת להיות לך לעם קדוש וכו'". אימרו זאת, כי הוא האופן היותר טוב ואין חשש בו. וכתב משה¹²⁰.

"... בדבר מה שנהגו החזנין לומר דברי שיר וזולתם מן הפיוטים, ממה שהוא שיר חזנות או שבח לבורא או שמחה לחתן או לבעל מילה, באמצע הברכות אשר קודם קרית שמע, ולאחריה בשחרית ובערבית או בלילות המועדים, ובערבית בימי המועדים אין יכולים בני האדם להבדיל בין הברכות והפיוט. המותר לומר זאת באמצע הברכות או לאחריהן או קודם התחילו הקדיש אחרי "והוא רחום" יאמר מה שיצטרך אליו, אחר כך יתחיל בברכות ויקרא קרית שמע בצבור? האם זה מותר או תהיה אמירתו אסורה לגמרי אם לאו? יורנו הדרתו כיצד יש לעשות בזה.

והשיב להם: הראוי שלא לומר דבר מדברי השיר האלה בתפלה. ואם אין ההמון רוצה אלא לאמרם ויד הבערות על העליונה, יהא זה קודם ברכות קרית שמע ולא יוסיפו דבר בשום פנים בעצם הברכות ולא יפסיקו ביניהן ובין קרית שמע¹²¹.

עוד שאלוהו:

"ויורנו בדבר מה שנהגו באלכסנדריא בלילות שבת ומוצאי שבתות לומר במעריב ברכות שחיברו המאוחרים, אשר מצאנו בסידור ר' סעדיה גאון ז"ל מקויימות והתיר לומרן. והן: אשר כלה מעשיו ביום השביעי וכו' בליל שבת. והמבדיל בין קדש לחול, בליל מוצאי שבת. ושמענו מן הנוסעים והבאים אלינו, שרוב תושבי עיראק וסוריה וארצות אדום נוהגין בהן ואומרים אותן. ושמענו שבמושבו הגדול יירומם, הוא מגנה אותן ומונע לאומרן בו, ולא ידענו הסיבה בזה, אם משום שאסור לומרן כלל ולכן הוא מונע אותן, או שזה מותר מעיקרו, אלא שהדרתו לא ראה בעין יפה להניח הברכות המפורסמות, ומצווה לומר אותן לבד, יבאר לנו זאת באר היטב כמו שהתרגלנו מחסדו.

והרמב"ם משיב להם:

"אלו הברכות כולן יש בהן שינוי ממטבע הברכות, והן מסוג החיזון המפורסם בכל הארצות. ועיקר זה המנהג שידבק בו הדבק לפי קביעת החזנים, לא לפי

120 מהד' בלאו, ח"ב, סי' קפא.

121 שם ח"ב, סי' רז.

קביעת תלמידי החכמים. סוף דבר, אסור לשנות בברכות מן המטבע שטבעו החכמים ולא להחליפן באחד מאותם הפיזטים אשר חיברום המאוחרים. ואם יתפלל המתפלל באלו הברכות בליל שבת ומוצאי שבת, הרי יצא ידי חובת ברכות, כי כוונות הברכות שמורות בהן. וכבר התקנו זאת פעמים מספר בתשובות לשאלות¹²².

גם באיגרות הרמב"ם¹²³, השיב הרמב"ם בכגון דא: ש"אין מותר השינוי במטבע שטבעו חכמים בברכות בשום פנים, וכל המשנה טעה".

אם כי בשאלה אחרת (בלאו, סי' קפד), נשאל:

"וירנו בדבר מה שהזכיר הדרתו בפרק ו מהלכות תפלה "אבל לא ישאל לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות". ונהגו שיחיד יוסיף כתפלת רשות ב"עבודה" מאמר בזה הלשון "בהר מרום ישראל שם נעבדך ושם נדרוש את כל אשר צויתנו בריח ניחוח תרצה אותנו ותחזינה עינינו"¹²⁴, האם זה מותר אם לאו, כי הוא פוגע בזה התנאי".

והשיב הרמב"ם: "זה הלשון שמוסיפין ב"עבודה" אינה מזיקה ואין בה רע, ואין זה שואל צרכיו אלא זה ענין הברכה". משמע מד"ק שכל דהוי מעניין הברכה אין זה מזיק, וא"כ מדוע כ"כ התאונן על הוספות החזנים בברכות הנ"ל אם לשיטתו אינם מזיקות אם זה מעניין הברכה. וי"ל דכל חיצו ביקורתו על החזנים הם בתוספות שאינם מעניין הברכה, לדוגמא להזכיר את שבת ביוצר, לדעתו אין שום שייכות, ולכן הוי שינוי במטבע שטבעו חכמים, משא"כ תוספת זו שהיא מעניין הברכה, לא מיקרי שינוי במטבע.

גם בנו הראב"ם בתשובותיו (פריימן, סי' פז):

"ענין ברכות של קרית שמע אם אשר בדברו תקנת עזרא ובית דינו או זולתה. אכן על השאלה הזאת כבר כתבנו במאמר (ראה בסמוך) ובתשובה, ובמענה למי שחלק עלינו, וכבר שלחנו כל זה אליכם ביחד עם השאלות האלה [לא נמצא לפנינו], ויש בהם מה שמשקיט את הלב ומאיר את הדרך. וכמו שהשבנו אנו השיבו רבים מתלמידי החכמים הנמצאים בדורנו, נוסף על הקודמים לנו. ולולי דחק הזמן ואיצת השליח העתקנו כל מה שהשיבו בענין זה אע"פ שגם מקצת מה שהזכרנו מספיק לבעלי הבינה, וכבר מחינו את הטעות הזאת ממצרים...

122 שם ח"ב, סי' רס.

123 מהד' הרב שילת, עמ' תקצ-תקצז.

124 אפשר שזה הגירסא הראשונית למה שהספרדים מוסיפים "ואתה ברחמיך הרבים תחפוץ בנו ותרצנו ותחזינה עינינו...".

והחזרנו את הדבר לדינו שהקמנו עליו בראיות החותכות וההוכחות הברורות. והנכון ללכת אחרי הדין ולהניח זולתו".

גם בספרו המספיק לעובדי השם¹²⁵, כתב:

"ואם אני ואבא מארי זצ"ל וזולתנו היינו בין אלה המשמיעים ביקורות על מקצת מזה, כגון שינוי מטבע הברכות בפיוטים אשר נעשה בהם בלבול, כפי שידועה ביקורתנו בזה..."

ברכת קידוש שבת בבוקר

בקידוש שבת בבוקר, יש שהאריכו הרבה בברכת בפה"ג, וכתב רב האיי גאון¹²⁶: "... האריך בה [=בקידוש היום] רב אשי פיוטים הרבה, והרבה אמרי שפר כענין שמאריכין בה עכשו בני בצרה ועלים ופרס, שאומרים אשר ברא יין עסיס ותירוש טוב וכו". בתשובתו שהובאה בספר העתים (עמ' 288), כתב: "ואית מנהגא לבראיי לאגודי בהו, וכיון דחביבי עליהון למימירניהון אריכתא, שפיר דמי להאריך בפניהן כגון בורא פרי הגפן דקידושא. ואית בראיי דמאריכין ואמרין אשר ברא יין עסיס משמח אלקים ואנשים". משמע מבעל העתים שמסכים עם שינוי הנוסח.

ברכה ארוכה זו (קרוב למאה מילים) נשתמרה בגניזת קהיר, ראה במאמר "ברכת יין עסיס"¹²⁷.

ברכה זו נזכרה גם בסידור רס"ג (עמ' קמא), ולדבריו היו מברכים אותה "רבים מחברינו". אולם רס"ג מתנגד לברכה, משום שינוי מטבע לשון חכמים, ואין אדם יוצא בה יד"ח.

אולם לפי דברי גדולי הראשונים אין חשש, דהנה בחידושי הרשב"א (ברכות יא, א), כתב וז"ל:

"ונראה לי דמאי דקתני מקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך, מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לאו למימרא שאינו רשאי לקצר ולהאריך בנוסח הברכה כלומר לרבות ולמעט במלותיה, דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה¹²⁸, וזה לא מצינו בשום מקום. ולא אמרו אלא המלות שיש הקפדה

125 מהד' דנה, פכ"ה, עמ' 75.

126 אוצה"ג, פסחים קו, א, חלק התשובות, סי' רעח.

127 פורסמה ע"י נ' וידר, בקובץ סיני כ, תש"ז.

128 יתכן שרומז למאי דאיתא בסידור הרוקח ובעוד סידורים מחסידי אשכנז שהיו סופרים את מילות הברכה, לכוונות ידועות.

בהן לבד, כמחלוקתן בהזכרת גשמים וטל ורוחות, וכן בברכת המזון שאמרו כל שלא אמר ברית בארץ או שלא הזכיר מלכות בית דוד בבונה ירושלים מחזירין אותו, ואם לא הזכיר תורה בארץ. וכן בכיוצא בזה בקצת מלות באמת ויציב כגון יציאת מצרים ומלכות וקריעת ים סוף ומכת בכורים. אבל בשאר נוסח הברכות לא נתנו בהן חכמים שיעור שיאמר כך וכך מלות לא פחות ולא יותר, ולא אמרו כמה מלות יאמר בזו ותקרא ארוכה או קצרה. ולא עוד אלא שבפירוש אמרו בשמונה עשרה של תפלה שאלו רצה להוסיף בכל ברכה וברכה מעין הברכה מוסיף, ואפי' יהיו מלות התוספות יתרין על העיקר אע"פ שאותן הברכות הויין קצרות".

והריטב"א כתב בהלכות ברכות (פ"ו, סי"ד):

"נוסח שום ברכה מדבריהם הוא, וכל שלא אמרו [אין] קפידא בשינוי תיבה, אם שינה בתיבות או הוסיף אין להקפיד, ובלבד שלא יעשה כן לכתחילה דרך קבע¹²⁹, שאם לא היה יוצא, היה להם לחכמים לכתוב נוסח הברכות ולתת חשבון לתיבות, ומה שאמרו מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר אינו רשאי להאריך, באו לומר שאין לו רשות לעשות כן לכתחילה דרך קבע, אבל אם עשה כן יצא, ומפני זה נהגו לומר פיוטים באמצע ברכות של קריאת שמע ותפילה ולא מיחו חכמים בדבר, ולפיכך אם קיצר דרך עראי בשלש ברכות של ברכת המזון מכיון שחתם כראוי בכל אחת מהן, והזכיר מה שחייב להזכיר מן התורה יצא, וזהו מעשה של מנימין רעיא".

עו"ע באבודרהם (שחרית של חול, עמ' פא), אחרי שהביא תשובת הרמ"ה ודברי הרמב"ם שאסור להפסיק בקרובות באמצע ברכות ק"ש, כתב:

"ומיהו כבר פשט המנהג בכל המקומות לומר בהם קרובות, וגם הראשונים שתקנום היו גדולי עולם, כמו ר' אליעזר הקליר שהיה מארץ ישראל מקרית ספר, ובימיו היו מקדשים ע"פ הראיה, שהרי לא תקן שום קרובה ליום שני של ימים טובים. וכן הרב רבי יצחק בן גיאת עשה קרובות, ורבים כמוהו. וכן כתב הראב"ד, למעט או להרבות באמצע הברכה אין קפידה. לפיכך נהגו להוסיף פיוטים במאורות ובאהבת עולם ובזולת. ומ"מ טוב ויפה הדבר בטלם למי שאפשר לו ובידו יכולת, כי היא סבה להפסיק ולשוח שיחה בטלה בדברי הבאי בברכות שמע¹³⁰. אבל מה שנהגו להרבות בפיוטים וסליחות בשלש ראשונות

129 בזה הריטב"א חלוק על רבו הרשב"א.

130 על טענה כזאת היתה מחלוקת גדולה בקורפו שנהגו להאריך בניגונים בק"ש בימים טובים, ראה בספר "שפ"ר קריאת שמע", ראה אור במהדורה חדשה ע"י י"ש שפיגל, ירושלים תשע"ז.

ובברכת סלח לנו מותר, וכן כתבו הגאונים, ופירש ר"י שסומכין על הא דאמרינן (ע"ז ח, א) אם בא לומר בסוף כל ברכה וברכה מעין אותה ברכה אומר, רק שיתחילו מענין הברכה. ואחר יכולין להאריך בפיוטים ובדברי רצוי ותחנונים כפי רצונם, בין יחיד בין צבור".

עו"ע בכס"מ, הלכות ברכות (פ"א ה"ה), שביאר בדעת הרמב"ם, שאם אומר את הנוסח שתקנו חכמים, אלא שמוסיף בה או גורע ממנה או שאומר כעין נוסח שתקנו חכמים אבל הוא אומר אותה במלות אחרות, ומ"מ הם רומזות לנוסח חז"ל אין כאן טעות, אבל אין ראוי לעשות כן, משא"כ אם משנה כוונת הברכה מברכה פרטית לברכה כוללת, במקרה כזה אינו אלא טועה ולא יצא יד"ח.

עוד כתב האבודרהם¹³¹:

"ודע כי שליח ציבור הוא עתה בזמן הזה במקום הכהן המקריב בזמן הבית, ולכך נקרא ג"כ שליח ציבור - קרוב. כמו שאמר במדרש שיר השירים (פ"ג ה) כד דמך רבי אלעזר בן רבי שמעון, היה דורו קורא עליו מקטרת מר ולבנה מכל אבקת רוכל, דהוה רבי אלעזר קרוי ותנוי וקרוב ופיטן. ובברכות ירושלמי (פ"ד) רבי זעירא הוה סמיך לקרובה, כדי שיהא שוחה תחלה וסוף. ועוד אמרו שם, רבי יוחנן בשם רבי מנחם דמן גליא, זה שעבר לפני התיבה אין אומרים לו בא והתפלל, אלא בא וקרב, עשה קרבננו, עשה צרכנו, עשה מלחמותינו, פיס בעדנו. ומזה הטעם נקראו הפיוטים שאומר שליח ציבור באמצע התפלות - קרובות, ואפשר שנקראו כן מפני שאומרים אותם בקרב התפלות ובאמצעם".

ברכת בא"י אמ"ה המבדיל בין קודש לחול

הרמב"ם (פכ"ט מהל' שבת, ה"ו) כותב:

"מדברי סופרים לקדש על היין ולהבדיל על היין. ואע"פ שהבדיל בתפלה צריך להבדיל על הכוס. ומאחר שיבדיל ויאמר בין קדש לחול מותר לו לעשות מלאכה אע"פ שלא הבדיל על הכוס".

משמע שאין צורך לברך בשם ומלכות, בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול, אלא סגי בהמבדיל בין קודש לחול ללא שו"מ. אך אפשר לדחות שהרמב"ם מיירי על ההבדלה באתה חונן, שמאחר שאמר כן, מותר לו לעשות מלאכה אע"פ שלא הבדיל על הכוס.

והרב המגיד כותב על אתר:

"פ' השואל (שבת קנ, ב), כי הוינן בי רב כהנא אמרינן המבדיל בין קדש לחול ומסלתינן סלתי... ונחלקו המפרשים אם צריכה שם ומלכות. ובהלכות כתבו שצריכה, וכ"כ שם, כלומר שאינו צ"ל בין אור לחשך וכו', אלא בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול".

ואפשר שהרב המגיד הבין מהרמב"ם שאין צורך בשם ומלכות, ועל כן העיר מזה¹³².

ובטור או"ח, סי' רצט (ס"י), כתב:

"אסור לעשות שום מלאכה קודם שיבדיל. ומיהו אפילו לא אמר אלא בא"י אמ"ה המבדיל בין קודש לחול שרי... ופירש עוד [רש"י] אפילו אמר המבדיל בין קודש לחול בלא ברכה שרי. אבל מלשון אדוני אבי הרא"ש ז"ל משמע אע"פ שמבדיל בתפילה אסור במלאכה עד שיבדיל אפילו בלא כוס. ויאמר בא"י אמ"ה המבדיל בין קודש לחול, שצריך לומר הזכרת השם ומלכות. וכ"כ בה"ג שצריך בה הזכרת שם ומלכות".

וכתב מרן הב"י שם:

"בפרק שואל (שבת קנ, א) תנן אבל מחשיך לשמור פירותיו... אמר ליה רב אבא לרב אשי במעברא אמרינן המבדיל בין קודש לחול ועבדין צורכין. ופרש"י המבדיל בין קודש לחול, להיכרא בעלמא ללות את המלך... וכתב שם הר"ן שנראה מדברי רש"י שהוא מפרשה בלא שם, שאינו אומר אלא המבדיל בין קודש לחול. אבל מדברי הרי"ף נראה שהוא מפרשה בשם...".

גם רבינו שמואל הנגיד פירשה בשם ומלכות, הביאו האבודרהם (מוצאי שבת, עמ' ריא),

וז"ל:

"וכתב הנגיד, הבדיל בתפלה עושה צרכיו קודם שיבדיל על הכוס, ואם הבדיל על הכוס עושה צרכיו קודם שיבדיל בתפלה. ואם לא הבדיל לא בזו ולא בזו וצריך לצאת לדרך, או לעשות צרכיו, מברך בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול וכו'¹³³ ועושה צרכיו, אלא שאסור לו לטעום כלום עד שיבדיל על הכוס".

ועיין ברשב"א, ריש פרק הרואה, במחלוקתו עם הראב"ד על כל הברכות שמוזכרות בפרק הרואה ואינם קבועות, שלדעת הראב"ד הם ללא שם ומלכות, ואילו הרשב"א מביא ראיות שכלל הברכות הם בשם ומלכות. משמע דהכא בהבדלה לתרוויהו הוי בשו"מ. ועיין בספר הפרדס ממונתשון, ריש שער עשירי. ובארחות חיים, הלכות ברכות (אות סח),

132 אולם עיין בתשובות הרמב"ם, סו"ס קפד.

133 מלשון וכו' משמע שמברך את כל הברכה.

ובאבודרהם הלכות ברכות, סוף שער שמיני, והביא לשון רבינו גרשום בר שלמה שגם הוא חלק על ראיות הראב"ד, וס"ל כהרשב"א¹³⁴. ועיין ברבינו המאירי (ברכות נד).

ברכת מקדש ישראל וראש ראשי חודשים בר"ח ניסן

בקובץ תרביץ לז (תשכ"ח), במאמרו של עזרא פליישר, הביא מסידורי ארץ ישראל (שנשתמרו בגניזה הקהירית), שהיו חותמים במוסף של ר"ח ניסן "בא"י מקדש ישראל וראש ראשי חודשים".

יש משמעות שכן היתה הגירסא במסכת סופרים (פי"ט), ולפי זה אין צורך למה שמחק שם הגר"א, בר"ח ניסן, והגיה שכוונת מסכת סופרים שבכל ראש חודש חותמים מקדש ישראל וראשי חודשים. אולם לפי נוסחאות סידורי א"י הנ"ל, נראה שמסכת סופרים באה לשמר את המנהג הא"י שבר"ח ניסן חותמים מקדש ישראל וראש ראשי חודשים.

יש לציין שבא"י שהיו מקדשים ע"פ ראייה, כל ר"ח היה להם ליום טוב קטן, ומכאן נשתמרו מנהגים שונים על קדושת ר"ח. ועל כן ר"ח ניסן שהוא ראש ראשי חודשים היה להם לחגיגה גדולה (ועד היום נשתמר בקרב יהודי מצרים לעשות ביום זה "תוואחיד", ובו קורין פיוטים וזמירות בחגיגה גדולה, ומנהג זה קדום מאוד ויש לו תיעוד בתקופת הגאונים).

וע"פ זה יבואר מדוע בכל חודש ניסן לא אומרים תחנון, והפוסקים שברו בזה קולמוסין. אולם לפי מנהג זה שר"ח ניסן הוא הראש של ראשי החודשים, כל החודש נחשב כראש אחד לשאר חודשים, ועל כן בכולו לא אמרינן תחנון¹³⁵.

134 אגב אורחין, המעיין באבודרהם, יראה כי אין הכרח שהיה תלמידו של רבינו יעקב בעל הטורים כמקובל, אלא היה בן דורו (ודאי היה בן קשטיליא כניכר מחתימתו ושליטתו בערבית, ויתכן שהיה גם בן עירו - טולידו), ומזכיר הרבה מחיבורו, ופעמים ספורות הזכירו בברכת החיים, ומכנהו הריב"א נר"ו (שחרית של חול, עמ' קי, קיט-קכא), והביא מספרו טור אורח חיים, וזה מראה על התפשטות חיבורו עוד בחייו. אולם אין ספק כי היה קרוב לחוג תלמידי הרא"ש, וכמה פעמים הביא שמועות בשמו (עיין שחרית של חול, עמ' נג, עט, קלו).

עוד המעיין לאורך חיבורו, יראה כי עמדו לפניו הרבה מקורות פרובאנסים, החל מבעל ההשלמה, ורבינו אשר מלוניל, וכלה בחיבורים חשובים ועלומים כחידושי רב"ש (י"ג דב"ש, ומייחסים אותם לרבי דוד ב"ר שאול תלמידו של הר"ש מן ההר, וחבירו של רבינו יונה), חידושי רבינו גרשום ב"ר שלמה (חיבר גם ספרי שו"ת, הזכירו האבודרהם בשחרית של חול, עמ' קלב, "אם סח בתפלה... והשבנו לשואל כי צריך לחזור לראש, כי כל י"ח ברכות כברכה אחת דמי. והארכנו מאד בדבר, כמו שכתוב אצלנו בספרי תשובות שאלות"), ובעל משמרת המועדות (להשערתי היה פרובאנסי). יתכן כי רבינו דוד אבודרהם שהיה שנים מספר בערי פרובאנס. או שאחרי גירוש צרפת בשנת ס"ו, הגיעו חכמים ותלמידיהם מפרובנציה לערי קשטיליא, וחיבוריהם עמדו שם לפניו. ואכן יש כמה מקורות לכך כי צאצאי חכמי פרובאנס היגרו בגירוש גם לקשטיליא, ורבינו מתתיהו היצהרי יוכיח. וכן הוכחתי במקו"א אחר שרבו המובהק של רבינו אשר ב"ר חיים ממונתשון הספרדי היה בעל המכתם הפרובאנסי, וגם שם לא מופקע שבעל המכתם היגר בגירוש לקאשטיליא. ובזה מוסבר מה שנתערב כמה פעמים בכתבי יד בין חידושי בעל המכתם לחידושי רבינו טודרוס הלוי הקשטיליאני המובהק, ראה במאמרו של הרב עדיאל ברויאר, קובץ חצי גיבורים-פליטת סופרים, כרך ט, ניסן תשע"ו.

135 השל"ה כתב כן ע"ש. ועשו"ת יבי"א ח"ב, על נוסח בבל להדליק נר של שבת "קודש" שקיים זה ע"פ רשב"א וריטב"א, וה"ה דהכא יש רק תוספת והרחבה, ואין כאן חששא דברכה לבטלה (רש"י סופר יצ"ו). אולם יש לחלק, דהתם סיים הברכה רק שהוסיף עליה קודש, אולם הכא סירס לישנא דחתימה.

ברכת על מקרא מגילה וברכת דיין האמת בתשעה באב

מִרְן בִּב"י בַּהֲלָכוֹת תְּשַׁעָּה בַּאֲב (ס' תִּקְנ"ט), כּוֹתֵב:

"... וְכֵן נִהְיָ הָעוֹלָם שֶׁהָעוֹלָה לְקִרְוֹת קוֹדֶם שִׁיבֵרֶךְ בְּרַכַּת הַתּוֹרָה אוֹמֵר בְּרוּךְ דִּיין הָאֱמֶת". כְּלוּמַר בְּנֵי סִפְרָד נִהְיָ לְבֵרֶךְ בִּת"ב קוֹדֶם בְּרַכַּת הַתּוֹרָה - בִּא"י אֲמ"ה דִּיין הָאֱמֶת. אוֹלָם הֶרֶם"א כָּתֵב "וְאֵין זֶה מִנְהַג מִקוֹמִינוּ, וְאֵין מִבְּרַכִּין דִּיין הָאֱמֶת כָּלֵל".

לְגַבִּי בְּרַכַּת עַל מִקְרָא מַגִּילָה עַל מַגִּילַת אֵיכָה, כָּתֵב הֶרֶם"א שֵׁם בִּד"מ (אוֹת ב):

"וְעֵיין לְעֵיל סִימָן ת"צ, דְּמִבְּרַכִּין עַל אֵיכָה לְקִרְוֹת מַגִּילָה, וְכֵן הוּא בַּהֲגָהוֹת דְּמִרְדְּכִי דְּמו"ק (דף שצ"ו), וְהַגְהוֹת מִיִּמּוֹנִיּוֹת [הֲלָכוֹת תַּעֲנִית] בִּפְרָק ה', בְּשֵׁם מוֹהֵר"ם¹³⁶. וְבִב"י כָּתֵב וְהָעֵם נִהְיָ שְׁלָא לְבֵרֶךְ עַל שׁוּם מַגִּילָה רַק אֲמַגִּילַת אֶסְתֵּר, עַכ"ל, וְאֵין הַמְנָהַג כְּדִבְרֵיו".

עוֹד כָּתֵב הֶרֶם"א בְּדִרְכֵי מֹשֶׁה (ס' ת"צ, אוֹת א):

"וְאֲמַרְיִן בְּמַסַּכַּת סוֹפְרִים (פִּי"ד ה"ג) הַקּוֹרֵא בַּחֲמֵשׁ מַגִּילוֹת מִבְּרֶךְ עַל מִקְרָא מַגִּילָה וְאֲפִילוֹ הִיא כְּתוּבָה בֵּין הַכְּתוּבִים עַכ"ל, וְכֵן כָּתֵב מֵהֶרֶם"ל...".

וְכֵן הִבִּיא הָאֲבוֹדֶרֶם, סוֹף מִנְהַגֵּי פֶסַח (עמ' רסו):

"וְאֲמַרְיִן בְּמַסַּכַּת סוֹפְרִים, הַקּוֹרֵא בִּירוֹת וּבִשִּׁיר הַשִּׁירִים בְּאֵיכָה וּבַמַּגִּילַת אֶסְתֵּר צָרִיךְ לוֹמַר עַל מִקְרָא מַגִּילָה, וְאֵע"פ שֶׁכְּתוּב בְּכְתוּבִים. הַקּוֹרֵא בְּכַתְבֵּי הַקּוֹדֶשׁ צָרִיךְ לוֹמַר בִּא"י אֲמ"ה אֲקַב"ו לְקִרְוֹת בְּכַתְבֵּי הַקּוֹדֶשׁ".

אַלֵּא שֶׁצ"ע שְׁאוֹתוֹ מִקּוֹר לְבֵרֶךְ דִּיין הָאֱמֶת הוּא הַמִּקּוֹר לְמִקְרָא מַגִּילָה, וְהֵינּוּ מַסַּכַּת סוֹפְרִים, וּמִדּוּעַ מִבְּרַכַּת דִּיין הָאֱמֶת נִדּוּ בְּנֵי אֲשַׁכְנָז כְּדֹאִיתָא בְּרַמ"א, וּבְנֵי סִפְרָד נִדּוּ מִמִּקְרָא מַגִּילָה¹³⁷.

¹³⁶ עֵיין שו"ת מֵהֶרֶם מְרוֹטֶנְבוֹרֵג ח"א, ס' תַּעֲא, שֶׁכֵּךְ כָּתֵב רַבִּינוּ שְׂמַחָה, וְכֵן נִהְיָ מֵהֶרֶם לְאוֹמְרָה בְּנַחַת וּבִלְחָשׁ. וְצוּיִין שֵׁם לְשׁוֹת הַרְדֵּב ז' ח"ו, ס' אֲלָפִים צֵא, וְשׁוֹת הֶרֶם"א ס' לָה. וְרֹאה עוֹד לְקֵט יוֹשֵׁר ח"א, עמ' 158. עוֹד עֵיין הַגָּה"מ פ"ג מֵהַל' חֲנוּכָה ה"ז, שֶׁכָּתֵב: "וְאֲפִילוֹ בְּמַגִּילַת רוֹת וְקִינּוֹת וְשִׁיר הַשִּׁירִים יֵשׁ בְּמַס' סוֹפְרִים (פִּי"ד ה"ג) שֶׁמִּבְּרַכִּין בִּא"י אֲמ"ה אֲקַב"ו עַל מִקְרָא מַגִּילָה וְאֵע"ג שְׁאֵין נִזְכָּרוֹת בְּתַלְמוּד". וְעֵיין בְּסִפְרָא מִשׁוּשׁ קִרְיָה עֵמ' צג, וּבְעַמ' קצח, שֶׁצִּיּוּן לְעֵיין בַּח' הַרְש"ש, מַסַּכַּת ב"ב יד ע"ב, סוֹד"ה סִדְרָן שֶׁל כְּתוּבִים, וְעוֹד יַעו"ש.

¹³⁷ יִתִּירָה מִזּו, הֶרֶם"א כּוֹתֵב שֶׁחַל חִיּוֹב גַּם עַל הַנְּשִׁים וְהַיִּלָּדִים לְשִׁמּוֹעַ אֶת מַגִּילַת אֵיכָה, וְאֵילוֹ מִנְהַגָּנוּ שְׁנֵשִׁים כִּמְעוֹט וְלֹא בְּאוֹת כָּלֵל בִּת"ב. וְלִפִּי הָאֲמוּרָא אֲתִי שְׁפִיר, הָאֲשַׁכְנָזִים רוֹאִים בַּה חִיּוֹב גִּמּוֹר כְּמַגִּילַת אֶסְתֵּר וְעַל כֵּן מִבְּרַכִּין עֲלֶיהָ, אֲצֵל הַסִּפְרָדִים לֹא נִתְקַבֵּל מִנְהַג זֶה וְעַל כֵּן אֵין חִיּוֹב עַל נְשִׁים לְבּוֹא וּלְשִׁמּוֹעַ מַגִּילַת אֵיכָה, ק"ו שְׁאֵין צָרִיךְ כָּלֵל מַגִּילָה כְּפִי שְׁנוּהִיגִים הָאֲשַׁכְנָזִים, אֲלֵא בְּכֹל שֶׁהוּא קִרְיָן.

ומכאן סיעתא לדברי הט"ז (אה"ע, סי' סג) שיישב דברי הרא"ש בברכת אשר צג אגוז, שהכל תלוי במנהג, ואילו הברכה הארוכה של פדיון הבן לא נהגו, אם כי לישנא דהרא"ש דלעיל לא משמע הכי.

אולם צ"ע דמלישנא דמרן בסי' מו, "מאחר שלא נזכרה בתלמוד איני יודע איך היה רשות לשום אדם לתקנה", והרי הכא לא נזכרה בתלמוד. ואפ"ל דבתלמוד דנקט לאו דווקא, וכוונתו למקור קדום, שהנותן ליעף כח לא נזכרה בשום מקור קדום, משא"כ ברוך דיין האמת בת"ב נזכר במסכת סופרים. אולם בכל זאת יש חילוק בין התלמוד למסכת סופרים, שברכה הנזכרת בתלמוד אי אפשר שלא לברכה מכח שנהגו לא לברך, אולם ברכה הנזכרת במסכת סופרים וכדו', זה תלוי במנהג, אם נהגו אנו נתלים במקור הקדום הזה של מסכת סופרים, אולם אם לא נהגו, אין חיוב להנהיגה ע"פ מסכת סופרים, כי התם מנהגי מקומות תניא, וכמ"ש הרמב"ן בתורת האדם (הובא בב"י סי' תקנ"ט), ואין חלות חיוב עלינו אם לא נהגנו, ולכן ברכת דיין האמת שנהגו מברכים, משא"כ ברכת על מקרא מגילה שלא נהגו לא מברכים. וכן יש להוכיח יסוד זה, ממנהג הפטרה במנחה של תעניות שבני אשכנז נהגו להפטיר, ואילו בני ספרד לא נהגו להפטיר, לבד מהפטרת מנחה של תשעה באב (וכתבתי בזה במ"א), וכתב רבינו ירוחם אודות הפטרה בכל מנחת תענית "פשוט במסכת סופרים שמפטירין בתענית דרשו, ויש מקומות שנהגו להפטיר ויש נהגו שלא להפטיר, והכל לפי המנהג"¹³⁸.

גם יש להוכיח זאת מדין ברכה על הלל גמור בתפילת ערבית של ליל הסדר כדאיתא בבית יוסף (סו"ס תעג): "ומנהג בני ספרד לקרותו בציבור ולברך עליו כדברי מסכת סופרים (פ"כ ה"ט)", ואילו בני אשכנז לא נהגו לברך, ועל כרחך שהכל במנהג תליא. ובאמת הגר"א לשיטתו שסמכין על מסכת סופרים וס"ל שיש לברך, וכן נוהגים בעקבותיו רוב ככל האשכנזים בא"י.

בספר הפרדס ממונתשון (עמ' קלז-קלח) כתב:

"וכתב הרב ז"ל¹³⁹ שמצא במסכת סופרים, שהקורא בט"ב אומר בא"י אמ"ה דיין האמת. ונהגו לקרוא מגילת קינות בלילה או ביום. ושומעין בשתיקה כדרך ששותקין במגילת אסתר. ומברך בתחילה על מקרא מגילה, כדאיתא במסכת סופרים בפרק י"ד. וכתב הרב ז"ל, דלפי זה חייב לברך שתיים, על מקרא מגילה וברוך דיין האמת. ולא ראיתי מי שנהג כן בגלילות ארצינו".

138 הביאו הכה"ח סי' תקס"ו, אות י.

139 הרמב"ן בתורת האדם, עמ' רנו.

ובשו"ת מהר"י מברונא (סי' טז), כתב:

"בליל ט"ב קודם שיתחיל החזן איכה, מברך בא"י אמ"ה בורא מאורי האש, לפי שרוצה ליהנות לאורו לקרות איכה, ואז יאמר בא"י אקב"ו לקרא מגילה. ויש אומרים לקרא מגילת איכה. והמנהג שיאמר על מקרא מגילה, דמאי שנא ברכה זו מברכת מגילה ממש. וי"א שיש לשנות לפי שנשתנה עלן סדרי בראשית נשתנו ברכותיה, דהכי אשכחן גבי ברכות של ר"ה. ואח"כ שמעתי משם מהר"י מרפורק שאין לברך על מגילת איכה היכא דכתיבה בקונטרסים בין החומשים, אא"כ שהיא כתובה במגילה ונתפרת בגידן כמו מגילה, דהא איקרי ספר, דכתיב מפיו יקרא וגו'. אמר ברוך בן נריה, ירמיה אמר אלי את כל הדברים הכתובים במגילת איכה, ואני כותב על הספר ובדיו, אלמא דאיקרי ספר, כך נ"ל שזהו כוונת מהר"י. אמנם מנהג פשוט לברך כאשר כתב המרדכי בהלכות ט"ב, וגם הג' במיימוני. וי"א שכתוב במסכת סופרים (פי"ח), וי"א גם בירושלמי (שבת פט"ז). ואומר אני כיון דלא נתקן לקרותו דלא אשכחן במשנה וברייתא וגמ' דנתקן לקרות ברבים אלא מגילת אסתר לפרסומי ניסא, וכאשר כתוב במגילה נקראים ועושים [ונעשים], דכתיב אלהי אקרא יומם וגו' ולילה ולא דומיה לי, אבל איכה לא ניתקן לקרותו ברבים אלא כל יחיד ויחיד קורא, וכל מי שקורא מברך כיון שהוזכר במס' סופרים, ולדידן החזן קורא לפיכך מברך, ולהכי נמי אין להקפיד היאך נכתב, מאחר שלא נתקן לקרות איכה ברבים לא נצטוינו לגוללו ולתופרו בגידן. ישראל מברונא."

בתשובה נוספת בשו"ת הנ"ל (ריש סי' סו) כתב:

"ולענין ברכת מגילה כבר נכתב ונחתם שחייבין אנו לקרות שנאמר נזכרים ונעשים, וכל הזכרה בפה כמו זכור את יום השבת דהיינו קידוש. וכמו זכור דעמלק, דע"כ לקריאה, דאי לזכירה הא כתיב לא תשכח. וכתבו התוס' דפ"ג שאכלו, שהוא עשה דאורייתא לקרותו. וכן מגילה ילפינן זכירה זכירה, וע"פ אלהי אקרא יומם ולא תענה ולילה ולא דומיא לי, היינו אקריית מגילה נאמרה והיאך לא נברך עליה. ולא דמי לשיר השירים דלא נתקנה ולא נתקבלה לאומרה ברבים¹⁴⁰. ועוד בירושלמי כתב (מגילה פ"ד ומס' סופרים פ"ד) בהדיא דמגילת קינות רות ושיר השירים מברכין, וה"נ במיימוני¹⁴¹, אבל קהלת לא הוזכר, ומסתמא הטעם דאמרינן בפ' במה מדליקין (שבת ל, ב) שבקשו לגנוז ספר קהלת א"כ ע"כ

140 יש לדייק לשונו של רבינו שהברכות תלויות בתרתי; א, תקנת חכמים. ב, שנתקבל במשך הדורות לברכה והוי מנהג. ואי לאו הכי לא מברכין. והם הם דברי הט"ז והאשל אברהם מבוטאטש האמורים למעלה.

141 אולי צ"ל הגהות מיימוניות, כי ברמב"ם אין זכר למו.

לאו ברוח הקדש נאמר, דא"כ איך צוו לגונזו, נהי דמסיק דלא צוו לגונזו מ"מ לא צוו לקרותו לכן לא מברכין".

בפסקי רבינו יוסף תלמיד רבינו שמואל הרואה¹⁴², כתב:

"במסכת סופרים פרק יג, תניא, רות ואיכה וקהלת ושיר השירים מברכין על מקרא מגלה. ואם היא כתובה בין הכתובים מברך "על מקרא כתובים". וזוהי גירסה חדשה.

האם יש לחזור אם לא אמר זכרנו ומי כמוך בעשרת ימי תשובה

כתב הטור, הלכות ראש השנה (סי' תקפב, ס"ה):

"וכתב ר"י שאם לא אמר זכרנו ומי כמוך וכתוב לחיים, ובספר חיים, שמחזירין אותו כמו בהמלך הקדוש, ואם הוא מסופק אם אמרו אם לא חוזר. וכתב אדוני אבי הרא"ש ז"ל, אני תמה למה מחזירין אותו כיון שאינו מוזכר בתלמוד, דבהמלך הקדוש והמלך המשפט איכא פלוגתא ופסיק תלמודא דלא יצא, אבל בזכרנו ומי כמוך אם תקנת גאונים היא לאומרו, מנלן דמחזירין אותו, אין זה משנה ממטבע ברכות כיון שאינו מוזכר בתלמוד, עד כאן. וכ"כ הרמב"ן ז"ל בשם הגאונים שאין מחזירין אותו ביו יחיד בין שליח צבור"¹⁴³.

בב"י הביא מרן שכדברי הרא"ש הללו ס"ל להר"ן, וכן נראה מהרמב"ם. והביא מתרומת הדשן (שו"ת סי' קמד):

"יראה אע"ג דכולהו גאונים כתבו דחוזר, אין לנהוג כן, אלא כדפסק מהר"מ¹⁴⁴ ואשיר"י דאינו חוזר ואפילו לא עקר רגליו. ואע"ג דכתבו רבוותא דר"י ראה את רבינו תם שחזר בו בדבר שאמרו חכמים אם לא אמר אין מחזירין אותו, אפילו רבינו תם לא סבר הכי אלא באותם דברים הנזכרים בתלמוד לאמרם, אבל הני דאינן מוזכרין כלל, לא".

וכתב בדרישה:

"אף על גב שמוזכר במסכתא סופרים, אינו חשוב תלמוד. וכיוצא בזה איתא לקמן ביו"ד, סימן רעח, שכתב הרא"ש אך בספרים החיצונים יש, שיש לתפריה

142 שיטת הקדמונים, רמ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שכט-של.

143 בברכי יוסף כאן, אות ז, הביא שגם הרשב"ץ בפסקי ר"ה, דסברת מ"ד דמחזירין תמוהה וכן כתב הרמב"ן בשם הגאונים וכן הסכמת האחרונים דאין מחזירין".

144 בברכ"י כאן, סוף אות ז, הביא סתירה בדברי תלמידי מהר"ם בשמו.

מבחוץ. אע"פ שבמסכתא סופרים כתוב כן כמו שכתב אחר כך - ויש אומרים מה שאיתא במסכת סופרים שיש לתפרה מבחוץ וכו', ומשמע דהרא"ש לא ס"ל כמו שתירצו היש אומרים, ואפילו הכי כתב הרא"ש אך בספרים החיצונים נמצא וע"ש, וכ"כ התוספות בהדיא בפרק כל שעה דף מ, ד"ה אבל עושהו תכריכין למת וכו' ע"ש. וכ"כ הרא"ש בהדיא בהלכות ס"ת סוף דף (ק"ג ע"ד) בענין פתוחה וסתומה, זה לשונו, והירושלמי הוא עיקר נגד מסכתא סופרים, כי מסכתא סופרים נתחבר מדורות אחרונים ולא הובא מדבריו בתלמוד עכ"ל".

מרן החיד"א בברכי יוסף על אתר, מאריך לדחות דברי הבית דוד שסובר שמס' סופרים קדומה וחלק על בעל מאור עינים (מן האדומים) שמסכת סופרים היא מאוחרת, ומחזק דבריו ודברי הרא"ש כי היא מאוחרת מזמן הגאונים. גם בספרו שם הגדולים, מע' ספרים, ערך מסכתות קטנות כתב בענין.

בעניין המלך המשפט בעשי"ת

אגב אורחין: ידועה המחלוקת במי שאמר בעשי"ת מלך אוהב צדקה ומשפט, האם חוזר. דעת מרן בסי' קיח, שחוזר, וכן הסכים הפר"ח והחיד"א. אולם הרמ"א ס"ל דלא חוזר, והבא"ח פוסק מכח סב"ל דלא חוזר. ונשפכו בזה הרבה דיות, ודעת הגרע"י שחוזר ולא אמרינן סב"ל, כיון דלמ"ד שצריך לחזור הרי ברכותיו הבאות לבטלה.

והנה מתשובת רבינו יוסף נ' מיגאש (סי' קפב) שהביא הברכ"י מכתב יד (סי' תקפ"ב, אות ב), פשט דבריו, שמלך אוהב צדקה ומשפט נועד לעשי"ת אלא שאיננו מונעים לאומרו בשאר ימות השנה שאין זה משמעות מוחלטת שהמלך יושב כעת על המשפט אלא מלך שאוהב באופן כללי צדקה ומשפט, אולם אם אמר אותו בעשי"ת משמע שיצא, אולם החיד"א שם יצא לחלק בין אם אומרו במשך כל ימות השנה, אם אמר כך גם בעשי"ת חוזר, ויש להסביר דבריו שממה שאומר כן כל השנה מוכח שאין כוונתו למרכז הכוונה לומר בעשי"ת מלך. אולם מ"מ מידי ספק לא יצאנו, בפרט שכן דעת הרא"ש ובנו רבינו יחיאל כפי שכתב הטור בסי' קיח, שכיון שהזכיר מלך יצא, משמעות דבריהם אף שכל השנה מזכיר כן.

גם תלמיד תלמידו הרמב"ם בתשובותיו (בלאו, סי' קפב, וסימנך קפב קפב) כותב: "ונוסח הברכה הי"א, הוא שיחתום בה "בא"י אוהב צדקה ומשפט", ואינו חייב להזכיר "מלך" אלא בעשרת הימים כמו שאמרת". מדבריו מוכח שאם הזכיר בעשי"ת מלך אוהב צדקה ומשפט יצא. ולמרות שבהערות שם הביא כי בדברי הרמב"ם בחיבור, ובנוסח התפלה שלו איתא לומר "מלך אוהב צדקה ומשפט" במשך השנה (וכן נוקט צאצאו רבי יהושע הנגיד בתשובה, מהד' רצהבי, עמ' 67), מ"מ מידי ספק לא יצאנו, וגם צאצאו הנ"ל לא ראה תשובתו זו¹⁴⁵.

145 יש לי לשער כי אין ספק כי הנוסח המקורי היה "אוהב צדקה ומשפט", אלא שבמהלך הדורות נכנס הנוסח "מלך אוהב צדקה ומשפט" כדי שיתרגלו לזה, ובעשי"ת לא יצטרכו לחזור.

ועוד יש לי לומר בכללות הדין ספק ספיקא, דהרי דעת כמה מגדולי הראשונים, הראב"ה (ח"א ס' מ), הראב"ד (לדעת הטור, עיין ב"י), פסקי הרי"ד, ריבב"ן (סוף פ"ק דברכות), ודעת רבני צרפת (הובאו בתר"י ובמיוחס לריטב"א), שכל המחלוקת בגמ' ברכות דף יב, בין רבה לרב יוסף בענין המלך המשפט והמלך הקדוש, זה לכתחילה, אבל בדיעבד לכולי עלמא אינו חוזר¹⁴⁶; וספק אם כדעת מ"ד כיון שהזכיר "מלך" אוהב צדקה ומשפט אינו חוזר, ולכן השוכח מלומר המלך המשפט ואמר מלך אוהב צדקה ומשפט אינו חוזר. ולפום ריהטא ס"ס זה עוקר את חששת הגרע"י דלמ"ד צריך לחזור, אם לא יחזור יהיו ברכותיו מכאן ולהבא לבטלה וכמאן דלא התפלל דמי, שהרי הס"ס אומר לי לא לחשוש לדבר זה, ואדרבה אם יעשה כן יהיו ברכותיו לבטלה.

ברכת הטבילה בערב כיפור

בטור בהלכות יום הכיפורים (סי' תרו) והובא במנורת המאור לר"י אלנקאווה, פרק התפלה (עמ' 382):

"ויש שנהגו לטבול ערב יום הכפורים. ואמר רב עמרם טובל אדם בשבעה שביעית ומתפלל מנחה. ואמר רב סעדיה בעלייתו מלטבול מברך על הטבילה. וכתב א"א הרא"ש ז"ל, ואין דבריו נראין בזה, שלא מצינו בתלמוד רמז לטבילה זו, ואינה לא יסוד נביאים ולא מנהג נביאים ולא עדיפא מערבה דאמרי חביט חביט ולא בריך משום שאינה אלא מנהג נביאים¹⁴⁷".

ובמנורת המאור לר"י אבוהב¹⁴⁸, איתא:

"ומצינו בתשובת הגאונים בשם ר' יצחק נ' גיאת ז"ל, טבילה זו [דערב יו"כ] כיון שאינה מתקון חכמים הראשונים לאו בת ברכה היא... דאין מברכין על המנהג מדאמר רב לענין ערבה חביט חביט ולא בריך, קסבר מנהג נביאים הוא אלמא אמנהג אין מברכין עליו".

גם באבודרהם, ריש סדר תפלת יום הכפורים, הביא דברי הרא"ש הנ"ל, והוסיף:

"וכתב רב יהודאי, וששאלתם, הטובל לכבוד שבת¹⁴⁹, או לכבוד יום טוב, או לכבוד יום הכפורים, צריך לברך או לא. כך שנו חכמים ז"ל, מיום שחרב בית

¹⁴⁶ ונלע"ד להסביר דעתם, שלא מצאנו שום ברכה שתשתנה בעקבות הזמן, בפרט לא חתימה, אא"כ אין שייכות כלל, כפי שבהשכיבנו מקצרים בשבת ויו"ט, למען לא נזכיר לשונות צער. וא"כ גם הכא כל הנושא הוא לכתחילה, ולא יתכן שהזמן יגרום לעקור נוסח קבוע עד כדי שיצטרך לחזור.

¹⁴⁷ גירסת מנורת המאור בדברי הרא"ש: "שאין מברכין על טבילה זו כלל, הואיל ואינה [א] לא תקנת גאונים בלבד שלא מצינו בתלמוד רמז לטבילה זו, ואינה לא יסוד גאונים ולא מנהג נביאים", והרואה יחזה שיש כאן ט"ס.

¹⁴⁸ נר ה, כלל ב, ח"ב, פ"א, עמ' רלז.

¹⁴⁹ יש כאן מקור לטבילה בערב שבת.

המקדש, אין עלינו חובה לטבול מן התורה, אלא לביאת מקדש, עד שיתקים וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם. וכיון שאין עלינו בזמן הזה חובה, אם יטבול אסור לברך. אבל הנדה בזמן שהיא טובלת כדי שתהיה מותרת לבעלה צריכה לברך, מפני שהוא חובה עליה. וכתב רבנו יהודה מפי ר"י, המברך על הטבילה ערב יום הכפורים, ברכה לבטלה היא. ובספר התשב"ץ כתוב, וטבילה ביום הכפורים אינה צריכה אלא בשביל טהרה".

גם הרשב"ן (בסידורו בפרק החמישי) כתב¹⁵⁰:

"והרבה אנשים מברכים בשעת טבילה במקוה המים ביום ערב הכיפור, ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על הטבילה. והם סומכים בזה על מה שמצאו בסידור הגאון רבנו סעדיה זצ"ל. וזה אינו מותר כלל, שאין מותר לנו לברך אלא מה שציוו בעלי הקבלה ז"ל, כמו ברכות ציצית ותפילין ושופר וסוכה ולולב וכיוצא בהן. אבל טבילה זו אינה מוזכרת ואינה מן המחויבות (אפשר: ההכרחיות), ואינה אלא מנהג מקובל מן הקדמונים, ומנהג שנוהגים בו האנשים, והברכה אז נשמטת ממנו, והיא בגדר ברכה שאינה צריכה ואסור לאומרה".¹⁵¹

נוסח ברכת ההפטרה בשמחת תורה

בסדר רב עמרם ובסידור רס"ג, נמצאת ברכה בשמחת תורה לאחר המפטיר "אשר בגלל אבות... נותן התורה". גם במחזור אר"ץ נמצאת הברכה וביתר שאת, שגם מה שמחק רס"ג, נשאר במחזור על מכונו¹⁵².

כתב המנהיג¹⁵³, על ברכת אשר בגלל אבות שכתוב בסידור רס"ג: ולא יתכן לומר ברכה זו ולא הזכרת השם ומלכות¹⁵⁴, שלא הוזכרה זו בתלמוד, ואין לקבוע ברכה זו אלא מה שקבעו הם.

150 תרגום מתוקן ע"פ המקור הערבי, תודתי נתונה לחוקר התורני הרב דוד יוסף יצ"ו, שהמציאו לפניי.

151 וראה גם דבריו בפרק כב על התפילין (כדעת הרמב"ם שבברכה שאינה צריכה יש לאו דאורייתא של לא תשא):

ומקצת מן החכמים ז"ל שהזכרנו, חייבו בברכה השניה בכל אופן, והצריכו לברך על כל אחת מהם תמיד. ואם שח אדם בין תפלה לתפלה יחזור ויברך הברכה הראשונה היינו להניח תפילין ואחר כך יברך גם במצות תפילין. ודע שהדעה האחרונה הזאת קשה לקבלה כיון שהמברך ברכה שאינה צריכה עובר על לא תשא את שם ה' יי אלהיך לשוא. וכיון שנפל עיון בענין הברכה השניה, בתחלה אצל בעלי המסורת ואחר כך אצל החכמים המאוחרים, הרי הטוב ביותר להניחה לגמרי לפוסקים כמו השיטה הראשונה והם רב האי גאון ורבי יצחק פאסי ז"ל. ואין אני סבור שהשמטת ברכה זו בלבד היא הדרך הטובה ביותר, אלא בכל ברכה דומה שנפל בה ספק ופקפק אם ישיטוה הרי זו בעיני הדרך הטובה ביותר, מחשש לא תשא. שכן ענינה כענין ברכה שאינה צריכה.

152 ראה מבואות למחזור אר"ץ, עמ' 73.

153 הלכות סוכה סא; או"ח קס"ת סוף נח.

154 משמע מדבריו שאפילו ללא שו"מ אסור לקבעה ללא תקנת חכמים.

ברוך שפטרני מעונשו של זה

הרמ"א (או"ח סי' רכה, ס"ב), כותב:

"יש אומרים מי שנעשה בנו בר מצוה יברך ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שפטרני מעונשו של זה. וטוב לברך בלא שם ומלכות".

עוד כתב הרמ"א בדרכי משה (או"ח, סי' רכה):

"כתב מהרי"ל בשם המרדכי דאדם שנעשה בנו בר מצוה חייב לברך בא"י אמ"ה אשר פטרני מעונשו של זה וכן נהג מהרי"ל ולא מצאתי ברכה זו בגמרא וקשה עלי שיברכו ברכה שלא הוזכרה בגמרא ובפוסקים, ובב"ר ריש תולדות יצחק הזכיר דין זה בשם ר' אליעזר (וטוב לברכה בלא שם ומלכות)".

ובביאור הגר"א הראה מקור לברכה זו מבראשית רבה, ריש פ' תולדות (פ' סג, אות יד)¹⁵⁵, וכן הוא במהרי"ל הלכות קריאת התורה (עמ' תנג), וכן איתא במרדכי הגדול. ובהערות שו"ע פרידמן העירו שלא נמצא כן במרדכי הגדול, אולם בהוראות מרבני צרפת שנדפסו בסוף ספר פסקי רבנו יחיאל מפריז (אות כג), נכתב: "מי שיש לו בן והגיע לשלש עשרה שנה, פעם ראשון שעומד בצבור לקרות בתורה, צריך האב לברך בא"י אשר פדאני מעונשו של זה. והגאון ר' יהודה בר' ברוך קם בעמידה בבית הכנסת ובירך ברכה זו כשעמד בנו וקרא בתורה תחלה, וברכה זו חובה היא". וכן הוא בתשב"ץ קטן (סי' שצ), ובארחות חיים (הלכות ברכות, אות נח).

וכן בספר הפרדס, לרבינו אשר ב"ר חיים ממונתשון (השער השמיני פ"ה, עמ' פא): "מי שיש לו בן והגדילו עד שלש עשרה שנה, מברך בא"י אמ"ה שהצילני מעונשו של זה, כדאמרינן בבראשית רבה (סג, י) ויגדלו הנערים, אמר ר' אלעזר ב"ר שמעון עד שלש עשרה שנה צריך האב ליטפל בבנו, מכאן ואילך צריך שיאמר בא"י אמ"ה שהצילני וכו". ויתכן שמקורו בפירוש התפלות והברכות לר"י ב"ר יקר, ח"ב (עמ' עב), שהוא כלשונו (אמנם לא כתב שם ומלכות לא בברכה ולא במובאה מב"ר, וזה אומר דרשני, כי בדרך כלל כותב במפורש).

אולם בני ספרד לא נהגו לברך, וכה כותב בבן איש חי (ש"א, פ' ראה, אות יז):

"הזכר יתחייב במצות בן שלש עשרה שנה ויום אחד. על כן ביום הראשון של שנת הארבע-עשרה יתפוס האב את בנו בידו ויאמר ברוך שפטרני מעונשו של זה, ויהרהר שם ומלכות בלבבו. וישתדל לעשות סעודה לאוהבים ורעים, ויזמין בה ת"ח וירבה בסעודה ושמחה כיד השם הטובה עליו, שמסעודה זו יהיה סנגוריא על ישראל שיאמרו מליצי יושר לפני הקב"ה, רבש"ע ראה בניך כמה

הם שמחים על אשר נכנסים בעול מצותיך. וסעודה זו נקראת סעודת מצוה, והברכה הנזכרת בלי שם ומלכות, ויאמר אותה האב בתוך הסעודה, והיושבים יברכו את הבן שיזכה לתורה....".

ויש לעיין האם חייב האב לברך על בתו. והרי המנהג שלא מברכים. ואפשר שמכיון שחינוכה מוטל יותר על אמה שהרי ע"פ רוב הבת כרוכה אחרי האם, "ותרץ הנערה ותגד לאמה", וכן בנעמי "לכנה שובנה אשה לבית אמה". ועיין בתשובת הגר"י ניסים, בריש קובץ נועם ח"ז, שהקיף במקורות אודות ברכת ברוך שפטרני וביאורה, והביא מהחק"ל ועוד אחרונים שוודאי האב חייב בחינוך בתו, ותמה מדוע לא מברכים על בת ברוך שפטרני. ומסיק לברך גם עליה ללא שו"מ. ולבסוף הביא תשובת רבי אברהם חי מוסאפיא, גם לבת - בת י"ב זוהי סעודת מצוה, ואם קראו לו חייב ללכת, וזהו מנהג נכון, וכן עושים בערי צרפת ושאר עיירות. ועיין בן איש חי (שם): "וגם הבת ביום שתכנס בחיוב מצוות אע"פ שלא נהגו לעשות לה סעודה עכ"ז תהיה שמחה אותו היום וכו' ותלבש בגד חדש ותברך שהחיינו ותכוין גם על כניסתה בעול מצוות".

והיום רבים נוהגים לעשות גם לבנות סעודת מצוה כדי לעשות להן נחת רוח ושמחה במצוות.

ברכת בתולים - אשר צג אגוז

ברכת הבתולים הובאה באה"ע (סי' סג), ומקורו בבה"ג. וז"ל רבינו דוד אבודרהם (הלכות ברכות, שער תשיעי, עמ' תטז):

"ברכת בתולים. כתב בהלכות גדולות ורב עמרם, בא"י אמ"ה אשר צג אגוז בגן עדן, שושנת העמקים כל ימשול זר במעין חתום, על כן אילת אהבים ויעלת חן שמרה בטהרה, וחק לא הפרה, בא"י הבוחר בזרעו של אברהם.

שנאמר ויבחר בזרעם אחריהם. אגוז, על שם אל גנת אגוז ירדתי שאמר הקב"ה שנקרא חתן, על כנסת ישראל שנקראת כלה. ועל הרבה דברים נמשלה לאגוז. צג, מלשון מלשון ויצג את המקלות, כלומר נטע... וברכה זו אינה במשנה ולא בגמרא ולא בתוספתא. ואפשר שתקונה הגאונים כמו שתקנו ברכת פדיון שכתבנו למעלה. וכתב הרא"ש [פ"ק דכתובות, סי' טו], ומסתבר לברכה אחר שמצא בתולים".

ברכה זו נזכרה גם בספר הישר (סי' מח):

"וכמה ברכות מצאנו בסדר ר' סעדיה, ברוך המרבה שמחות. ובהלכות רב יהודאי גאון - אשר צג אגוז וכיוצא בהן הרבה, אע"פ שאינן כתובות, וכ"ש

שכתובה בספרי אגדה ובדרשות שדורשין בשבת, וכל השומע ישחק לו, וכל העוקרה ייעקר".

גם רב האי גאון (תשובות הגאונים, הרכבי, ס' תלח) השיב לרב יהודה בר יוסף ראש כלה:

"וברכת בתו' [לים] שאמרת, אשר נטע גנת אגוז בגן עדן, ליתת בתלמוד, אלא קבלה היא בפי החכמי' [ם]. ואנן הכין שמענה והכין אמרין לה: אשר צג זוג בגן עדן שושנת עמקים לבל ימשל זר במעין חתום על כן אילת אהבים שמרה בטהרה וחוק לא הפרה ברוך הבוחר בזרעו שלאברהם".

לפי פשוטה של תשובה מדבר בשם ומלכות אלא שהשמיטה מפני הקיצור.

מתבאר יסוד גדול מדברי רה"ג, שאע"פ שהברכה אינה נמצאת בתלמוד, מ"מ כיון שקבלה היא בפי החכמים וכך הוא מנהגם, יש לנו לאמרה ולא לבטלה. והדבר תואם את שיטתו המובאת למעלה (במבוא), שאפשר לנהוג לברך לשמור חוקיו לאחר חליצת התפילין.

ובאור זרוע (סו"ס שמא), הביא מהשאלות דרב אחאי גאון (לא נמצא לפנינו) "ובתר דמפיק סדר בתולין, מחייבין לברך בא"י אמ"ה אשר צג אגוז בגן עדן"¹⁵⁶.

עו"ע מחזור ויטרי (ס' תסו); הרוקח (ס' שנב); פירוש התפילות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר (ח"ב, עמ' מד).

אמנם הרמב"ם בתשובותיו (בלאו, ס' רז), כתב על אודותיה דברים חריפים: "הרי היא ברכה לבטלה בלא ספק, נוסף להיותה מנהג מגונה מאד, שיש בו מחוסר הצניעות ומזניחת קדושת הדת וטהרתה מה שאין למעלה ממנו, ר"ל אותה התקהלות מגונה, שקוראים קידוש הבתולים. ואסור למי שיש בו יראת שמים או צניעות לבוא אליו בשום פנים". כלומר שלדעתו לא תיקונה רבותינו.

גם בנו הראב"ם בתשובותיו (פריימן, ס' צ), כתב:

"וכך היא הברכה שהיתה מנהג מקצת אנשים לאמרה לבתולה, וחתימתה הבוחר בזרעו של אברהם. אין לה עיקר ואסור לברכה, וגם במצרים אמרו אותה ונתבטלה, ורוב המשחקים האלה הם תקנת החזנים שאינם מבדילים בין מה שמותר ומה שאסור".

עוד כתב הראב"ם בספר המספיק לעובדי השם (פרק ל)¹⁵⁷:

"ועתה אנו אומרים על הברכות באופן כללי, שכשם שאין מותר לנו לתקן ברכה בשם ומלכות שלא תיקנוה אנשי המסורה ז"ל, וזאת כגון ברכת בתולים שקבעוה הטועים בשם ומלכות, מתוך היקש לברכת אירוסין ולברכת הנישואין... שכל זה אינו מותר על פי דבריהם ז"ל, כל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא... כללו של דבר ביחס לברכות, כל דבר שחייבו בו ברכה לפניו או אחריו, הכרחי לברך עליו כפי שחייבו; וכל ברכה שלא תיקנוה, אם האדם מתנדב ומברך אותה בשם ומלכות הרי זה עובר עבירה משום שהוא מברך ברכה שאינה צריכה כפי שהקדמנו".

גם מהרש"ל בים של שלמה, כתובות פ"א (הובא באחרונים על אה"ע, סי' סג), ס"ל דאין לברכה. אולם בספר חופת חתנים לרבי רפאל מילדולה הביא מהרמ"ע מפאנו:

"הגאונים אמרוה, ואפשר שיצא להם ממהדורא קמא דרב אשי, וסברי דלא הדר מינה אעפ"י שלא נזכר בש"ס דידן".

כלומר לדעת הרמ"ע לא יתכן שהגאונים יחדשו ברכה אלמלא היתה כתובה לפנייהם בתלמוד.

בהתאם לשיטתו זאת, יאמר הרמ"ע גם על ברכת הנותן ליעף כח:

"ונהגו לברך הנותן ליעף כח, ואומרים שיסוד ראשונים היא על חידוש מעשה בראשית בכל יום. ולא הוצרכו בגמ' להזכירה, הואיל ואינו נטפלת למעשי בני אדם. וראויה ברכה זו שתאמר אחר מלביש ערומים קודם להתעטף בציצית, כי החדוש בכל יום מלביש למה שלפניו ולפני פניו עד עולם" (אלפסי זוטא, סוף מס' ברכות).

עו"ע בספר בנין שמואל (אה"ע סי' סג) להגאון רבי שמואל כהן שליט"א, שהקיף כדרכו בקודש ברכה זו והמסתעף.

ברכת פדיון הבן

הרא"ש סוף פ"ק דקידושין, ובסוף מסכת בכורות, וכן בשו"ת הרא"ש (כלל מט, סי' א), וכן באבודרהם הלכות ברכות, שער תשיעי (עמ' תד), מזכירים ברכה מחודשת לגבי פדיון הבן, וז"ל:

"אשר קידש עובר במעי אמו ולארבעים יום חלק רמ"ח אברים שבו ואחר כך נפח בו נשמה שנאמר ויפח באפיו וגו', עור ובשר הלבישו ובעצמות גידים סככו, שנאמר עור ובשר תלבישני וגו', ומנה לו מאכל ומשתה דבש וחלב להתענג בו, וזמן לו ב' מלאכי שרת לשמרו במעי אמו שנאמר חיים וחסד עשית וגו' אביו אומר זה בני בכורי ואמו אומרת זה בני בכורי שבו פתח הקב"ה דלתי בטני. ה' סלעים נתחיבנו ליתן לכהן בפדיונו שנאמר ופדויו מבן חדש תפדה בערכך חמשת שקלים וגו'. ונאמר אך פדה תפדה את בכור האדם. כשם שזכה בכור זה לפדיון כך יזכה השם לתורה ולחפה ולמעשים טובים בא"י מקדש בכורי ישראל.

ונהגו לברך ברכה זו בספרד, אבל באשכנז ובצרפת לא נהגו לברך הכהן ברכה זו, ולא מצינן שמברכין ברכה שלא הוזכרה במשנה או תוספתא או גמרא, כי אחרי סדור רב אשי ורבינא לא נתחדשה ברכה. ועוד למה יברך הכהן ואינו עושה שום מצוה, אלא מקבל מתנות כהונה¹⁵⁸. וגם ראשית הברכה איני מבין, אשר קדש עבר במעי אמו, אם קדושת בכור קאמר, בפטר רחם תלה רחמנא, אף בכור בהמה שהיא קרב על המזבח אינו קדוש עד שיצא לאויר העולם", עד כאן דברי הרא"ש.

158 עיין בשו"ת מהריט"ץ החדשות, סי' א, מה שהקשה רבי ישראל נג'ארה ע"ד הרא"ש כאן, והסכים עימו מהריט"ץ, עד כדי כך שכותב שהדברים לא יצאו מידי הרא"ש, וז"ל הר"י נג'ארה:

"וקשיא לי בדברי הרא"ש, שהרי המצוה נעשית בין שניהם, והמעשה גדול כעושה. ועוד כי ברכת הכהן אינה אשר קדשנו במצותיו וכו' אלא אשר קדש עובר וכו' שהוא כמו ברכת שבח והודאה לאל, וא"כ יאות לכהן לאומרה, ומעשים בכל יום שראובן מוהל ושמעון מברך אשר קדש ידיד מבטן וכו', וצריך עיון לישב דברי הרא"ש".

וז"ל המחבר רבי יום טוב צהלון: "אמנם זה ראיתי והנאני אשר הקשה לשאול על הרא"ש על מה שתמה למה מברך ברכה זו הכהן והוא אינו עושה שום מצוה, אלא מקבל מתנות כהונה, הוקשה לו כי ברכת הכהן אינה אשר קדשנו וכו', אלא אשר קידש עובר במעי אמו שהוא שבה והודאה, ויאות לכל מי שירצה לאומרה כמו אשר קידש ידיד מבטן וכו'. קושיא חזקה וגדולה היא אלי, וחפשתי ומששתי את כל מקומות אשר כתב בהם הרא"ש ז"ל דברים הללו, ומצאתי בפרקא קמא דקידושין ובמסכת בכורות, ובקידושין לא כתב תמיהה זו אלא האחרת, אמנם בבכורות מצאתיה. אשר על כן אני אומר שלא יצא דבר זה מפי הרא"ש זלה"ה. [אמנם הרא"ש כתב כן גם בשו"ת שלו, כלל מט, וכן האבודרהם מביא בשמו, וכן בריב"ש סו"ס קלא].

אמנם ראה זה מצאתי בתשובות הרשב"א, ח"א סימן של"ח וזה לשונו: שאלת הא דאסיקנא בפדיון הבן דאבי הבן מברך שתים, אמאי לא מברך נמי כהן שהחיינו, דמטי הנאה לידיה. תשובה: מסתברא דכהן לא מברך משום דהרי זה כשאר מתנות כהונה, דאף על גב דמטי הנאה לידיה לא מברך שהחיינו עכ"ל. הנה דלא שלל הרשב"א הכהן מברכת שהחיינו, אלא משום דהוי כשאר מתנות כהונה, דאף על גב דמטי ליה הנאה לא מברך, אבל אם היה ברכת שבח והודאה בלבד כמו אשר קידש עובר במעי אמו יכול הכהן לברכה, ולא דמי לשהחיינו, דאם מברך הוה משמע דהוי מחוייב לברך משום דמטי הנאה לידיה ומשום הכי מברך שהחיינו כנגד עצמו ואינו כן, שאינו מחוייב כמו שאינו מחוייב על שאר מתנות כהונה, אבל ברכת אשר קדש עובר במעי אמו היא ברכה כללית שבח והודאה, ואינה כנגד עצמו אלא הכל שוין בה ומברכין אותה".

וכתב האבודרהם "ובסדר רבינו סעדיה מצאתי כתוב במקום אשר קדש עובר, אשר יצר עובר, ולהאי נסחא לא קשיא ולא מידי, אע"פ שכתב שם שאין לומר ברכה זו, כי הכהן אינו יכול לברך שום ברכה בעת הפדיון".

משמע מהרא"ש שהמדד הוא התלמוד ודוגמתו ולא שאר ספרים קדמונים. אולם משמע שהאבודרהם מראה לה פנים. והנה קשיא ע"ד הרא"ש, דהכא הקשה על ברכה זו שאינה נמצאת במשנה ובתלמוד, ואילו על ברכת אשר צג אגוז (ראה למעלה), סמך לברך אותה למרות שגם היא אינה במשנה ובתלמוד. ויותר תמיה לי איך האבודרהם שהיה כנראה מבית מדרשו, והביא לדבריו בפרקא חדא לא הקשה סתירה מיניה וביה. והט"ז כבר הקשה קושיא זו באו"ח (סי' מו, ס"ק ז), ותריץ לה כי הכל תלוי במנהג. ומכיון שלא נהגו לברכה בצרפת ואשכנז לא מצא מקום לברכה, משא"כ אשר צג אגוז שנהגו לברכה, הראה לה פנים. אולם תירוץ זה עדיין דחוק, שהרי הרא"ש כותב במפורש שלא מצינו לברך ברכה שלא הוזכרה במשנה בתוספתא ובגמרא, ואחרי סדור רב אשי ורבינא לא נתחדשה ברכה. והרי ברכת אשר צג אגוז, כבר האבודרהם כותב שאינה נמצאת במשנה בתוספתא ובגמרא.

אולם יתכן שהרא"ש ערער אחר טענה זו, מכיון שרק בספרד נהגו לברכה אך באשכנז ובצרפת לא ברכוה, וגם ערער עליה מכח ב' טענות נוספות, ועל כן לא הראה לה פנים, משא"כ אשר צג אגוז, לא ראה בעיה בעצם הברכה, ועל כן מכיון שנהגו לברכה בצרפת ואשכנז שראה במקומות אלו את עיקר התורה כידוע, לא הוקשה לו על העדרותה של הברכה מהמקורות הקדומים, כי ודאי היה להם על מה לסמוך.

גם רבינו המאירי (פסחים קכא, ב), כתב: "וגאוני הראשונים תקנו בסדר הפדיון דברים מחודשים וברכות מחודשות, וזהו תורף הענין... בא"י אמ"ה אשר קדש עובר במעי אמו... בא"י מקדש בכורי ישראל לפדיון"¹⁵⁹. הרי שהמאירי מקבל את זה שאם גאוני הראשונים תיקנו ברכה, יש לברך ולא לחשוש לברכה לבטלה.

גם הריב"ש (סי' קלא), כתב הברכה בנוסח קצת שונה, וז"ל:

"ונוסח הברכה שמברך הכהן אחר שקבל החמשת סלעים הוא זה. בתחלה מברך על היין בורא פרי הגפן, ועל ההדס בורא עצי בשמים, ברוך אתה ה' אמ"ה אשר קדש עובר במעי אמו ולארבעים יום חלק אבריו לרמ"ח אברים ונפח בו נשמה כדכתיב ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה עור ובשר הלבישו ובעצמות וגידים [סככו כדכתיב עור ובשר תלבישני ובעצמות וגידים תסוככני] וצוה לו מאכל ומשתה דבש וחלב להתענג בו וזימן לו שני מלאכי השרת

לשומרו במעי אמו כדכתיב חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי. אביו אומר זה בני בכורי, ואמו אומרת זה בני בכורי שבו פתח הקב"ה דלתי בטני. ה' סלעים נתחייבו לתת לכהן בפדיונו כדכתיב ופדיוו מן חדש תפדה בערכך חמשת שקלים בשקל הקדש עשרים גרה השקל. וכתיב אך פדה תפדה את בכור האדם. כשם שזכה פלוני בכור זה לפדיון כך יזכהו האל לתורה ולחופה ולמעשים ויבם ברוך אתה ה' מקדש בכורי ישראל לפדיון.

ויש נסחאות מן הגאונים הראשונים שכתוב בהן אביו אומר זה בני בכורי וראשית אוני ראוי ליטול פי שנים שכך כתוב בתורת משה לתת לו פי שנים וגו'. וכתב הרמב"ן ז"ל בהלכות בכורות (פ"ט)¹⁶⁰, דלא דיקא הדין נוסחא, דכיון דאיכא בכור לכהן ואינו בכור לנחלה, לאו שפיר דמי למימר אביו אומר זה בני בכורי וראשית אוני, ואפי' הוי נמי בכור לנחלה, משום דמשמע דקדושת פדיון נמי בהא תליא, הילכך לא לימא איניש הכי. ור"ח ז"ל כתב בפירושי התורה שלו, אביו אומר זה בני בכורי ואני מוזהר לפדותו שנאמר וכל בכור אדם בבניך תפדה עכ"ל. ומה שאמר חמש סלעים נתחייבו בלשון רבים, עולה על החמש סלעים או על פודים דעלמא.

ואשר שאלת למה תקנו ברכה לכהן בפדיון יותר מבשאר מתנות כהונה כשזוכה בהן. י"ל דבשאר מתנות כהונה אינו עושה הכהן כלום, רק שזוכה במתנות משלחן גבוה, אבל בפדיון אע"פ שאין עושה מצוה כמו שנראה מההיא דרבי שמלאי, מ"מ זכה בבן ונותנו לאב בפדיונו. וגם שברכה זו ברכת השבח שרומזת ליציאת מצרים ולמכת בכורות של מצרים והצלת בכורי ישראל. ויש נוסחאות שמזכיר כן בברכה בפירוש.

בספר יו"ד כתוב וז"ל: וכתב אדוני אבי הרא"ש ז"ל, ולא נהגו באשכנז וצרפת שיברך הכהן ברכה זו שלא מצינו שמברכים שום ברכה שלא הוזכרה במשנה או בתוספתא או בגמרא, כי אחרי חבור רב אשי ורבינא לא נתחדשה שום ברכה. ועוד, למה יברך הכהן ואינו עושה שום מצוה אלא מקבל מתנות כהונה. ותחלת הברכה קשיא לי, אשר קדש עובר במעי אמו, אי קדושת הבכור קאמר בפטר רחם תלה רחמנא, עכ"ל".

והנה ממה שרק הביא דברי הרא"ש ולא הנהן בהן ולא, וכן ממה שהאריך בראשית תשובתו להעתיק את נוסח הברכה ופלפל בנוסחתה, משמע שהיה נוהג לאמרה, אלא שהביא דברי הרא"ש לומר שמי שחושש לא יברך.

עו"ע בים של שלמה, כתובות הנ"ל; דרישה ובב"ח באה"ע שם; באר שבע, באר מים חיים (סי' טו); של"ה (שער האותיות, ערך קדושה); שו"ת הלק"ט (ח"א, סי' רכד); כנה"ג (יר"ד סי' שה, הגה"ט אות יג), ובקרוב נתנאל על הרא"ש.

בכנה"ג הנ"ל כתב ש"מורי הרב [=הגאון מהר"י מטרנאני] היה אומר שראוי לאמרה, והיה מיישב קושיות הרא"ש. וע"פ [ועל פיו] היה נוהג אחד מחשובי תלמידיו החכם החסיד כה"ר יוסף כהן לאמרה".

ברכה זו הובאה בתשובות הגאונים שערי תשובה (סי' מז), וז"ל: "ונהגו רבותינו ראשי הישיבות המקיימים מצות כהונה והזריזים בהם כשהם פודין בכור פטר רחם, מביאין כוס של יין והדס, ומברכין בפה"ג ובורא עצי בשמים, ואח"כ אומר הכהן, בא"י אמ"ה אשר קדש עובר במעי אמו..." (ויש קצת שינוי נוסח בברכה, ועיין בהערות א"י הים בסוף התשובה, שמצא בתשובות כ"י כי התשובה שייכת לרב האי גאון).

ברכת מלך דיין הרחמים

"ושכתוב, במקומינו כשחוזרין עם האבל מן הקבר, מברכין על הכוס בא"י מלך דיין הרחמים" (תשובות רב נטרונאי גאון, ח"ב, סי' רפח)¹⁶¹.

ברכת המזון לאבל

כתב רבינו דוד אבודרהם, הלכות ברכות, שער תשיעי (עמ' תכא):

"וכל ז' ימי האבלות נהגו להוסיף בברכת המזון מענין האבלות. ומתחיל ואומר: נברך מנחם אבלים שאכלנו משלו. ועונין השומעין, ברוך מנחם אבלים שאכלנו משלו.

ורב פלטוי כתב, שאין לומר נברך מנחם אבלים מפני שלא תקנוהו חכמים, ובסדר רב עמרם ישנו. וכן כתב הרמב"ן, שאומר אותו".

ברכת מצוות חליצה

אבן העזר, בסוף סדר חליצה (לאחר הלכות חליצה), סעיף נז:

מצאתי כתוב בסדר אשכנזי "כשיעמדו, יאמר הרב, ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצונו במצוות וחוקים של אברהם אבינו. והטעם מדאמרין בפרק כיסוי הדם בשכר שאמר אברהם ועד שרוך נעל, זכו בניו למנעל של חליצה. ויש לאומרו בלא הזכרת שם ומלכות".

161 עיין כתובות ח ע"ב, ורמב"ן בתורת האדם. ועיין כתבי ר"ש אדוני מכ"י כורדיסטאן, ש' ת"ג, ברכות אחרי הקבורה (רש"י סופר יצ"ו).

ובהגהות ר"ב פרנקל כתב:

"זה לשון הים של שלמה [יבמות] סוף פרק שנים עשר, ואחר כך יברך הראש, ברוך הוא אשר קדשנו במצותיו וחקיו של אברהם אבינו".

גם בסדר חליצה למהר"ם מינץ¹⁶², הובאה ברכה זו, ומובא שם שתי גירסאות סותרות, וז"ל:

"ואח"כ יברך הרב זו הברכה בלי שם ומלכות [בכת"י איתא עם שם ומלכות], ברוך אשר קדשנו במצותיו וחקיו של אברהם אבינו".

אולם הכנסת הגדולה (אה"ע, ריש סי' קסט), כתב:

"מצות חליצה היא אחת ממצוות התורה. וכתב הרשב"א ז"ל, בתשובה סי' יח, שאין מברכין עליה שהעיקר משום פריה ורביה. ובספר תמים דעים, סי' קעט, כתב מפני שהיא תלויה באחרים. והרד"א ז"ל [רבינו דוד אבודרהם] בתחילת ספרו בשער הג' [עמ' כד] כתב [שלא לברך עליה] בשם ר"ן פלאט, מפני שהיא מצוה הבאה בעבירה [דקא עבר על עשה דיבום. וכן אין האשה מברכת על החליצה ולא על היבום, משום דלא מפקדא אפריה ורביה. וכיון שאינה במצות יבום אינה במצות חליצה...]."

גם מכאן חזינו כי הברכה הזאת מקורה בסדר חליצה אשכנזי, ולמעשה כל הברכות שאינם כתובות בתלמוד בבלי, למעשה לא קיימות אצל הספרדים במאות האחרונות, אלא אצל האשכנזים, אשר רובן של ברכות אלו מקורותיהם במנהגי תלמוד ירושלמי, אשר האשכנזים שורש מנהגם כדבריו, שהרי שורש מנהגי האשכנזים באיטליה כידוע, ובאיטליה הקדומה נהגו במנהגי תלמוד ירושלמי¹⁶³.

ויש להביא ראיה מריש מסכת יבמות שאין מקום לברכה זו. שהרי הגמ' שואלת (ג ע"א) מדוע המשנה נוקטת בלשון חמש עשרה נשים פטורות מלחלוץ, ליתני אסורות לחלוץ. ומיד הגמ' שואלת, מאי קעביד?! אלמה לא, אם אתה אומר חולצת מתייבמת כיון דבמקום מצוה הוא דאסירה צרה ושללא במקום מצוה שריא, משום הכי תני פטורות.

והנה אם בשעת חליצה יש לברך ברכה בשם ומלכות, מדוע שואלת הגמ' מאי קעביד על חליצה, הרי אם אינה חייבת בחליצה, קעביד ברכה לבטלה. ואם כי אפשר ליישב דקאי על עצם המצוה, עדיין לא איפרק מחולשיה.

162 נדפס בסוף שו"ת מהר"ם מינץ ח"ב (מהד' מכוון ירושלים, עמ' תקצג).

163 ראה בהקדמת חיבורי השתלשלות התורה.